

સામાજિક - નવલકથા

વિનોદીની

અને

કમલિની

અનુવાદક +

ગોર. અબાલાલ છગનજીભાઈ પટેલ.

(આનામણી સિરીઝનો પંખડ.)

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૮૪૫૮ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ પિતૃત્વ અને ઉપતિત્વ

વિષય ૨૪૨૨:૩

સામાજિક નવલકથા સિરીઝ ૧ લી.

વિનોદિની અને કમલિની

પ્રયોજક અને પ્રકાશક,

ગોર-અંબાલાલ છગનલાલ બહેરા.

શાકા (સ્ટેટ, ઇડર-મહિકાંડા)

સંસાર દર્શન, રાણી દુર્ગાવતી સવિતા, સુશિલા, વિગેરેના
કર્તા અને આનામાળા સીરીઝોનો લેખક.

વિક્રમાબ્દ: ૧૯૭૫. પ્રત ૬૨૫. ખ્રિસ્તાબ્દ ૧૯૧૮.

અમદાવાદ—શાહપુર નવી પોળમાં—“ શ્રી પ્રજાહિતાર્થ
મુદ્રાલય ” પ્રેસમાં પટેલ. ડાહ્યાભાઈ દલપતરામે છાપી.

(સર્વ હક સ્વાધિન.)

કીમત રૂકત ૦—૧૦—૦ દસ આના.
પ્રથમાવૃત્તિ.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીરાઈટ સંગ્રહ પ્રસ્તાવના.

પ્રસ્તુત નવલકથા હિંદીનો અનુવાદ છે હિંદીમાં બંગાલના સુપ્ર-
સિદ્ધ લેખક; દામોદર બંદોપાધ્યાયનુ આ પુસ્તક લખેલું હતું. એ પછી
મેં તેનાં અનુવાદ કરેલો છે નિતિના વાચનનો એમાં અંશપણ નથી.
તોપણ વ્યવહારિક “ સાંસારિક-સામાજિક ” વિષયોથી પરિપૂર્ણ છે.
એનું વાંચન ઉત્તમ છે-શૃંગાર લાલિત્ય. અક્ષરશ લખવામાં આવ્યું
છે. એમાં પણ “ ગુજરાતી પંચ ” ના અધિપતી રા. રા. સોમાલાલ
મંગળદાસ શાહ. એઓએ એક પ્રકરણમાં ચાર પાંચ ભૂલો કહાડી
હતી. ને મહત્તે શબ્દકોષ જોવાને કહ્યું; હું બહેરો છું. એટલે શબ્દકોષ
શુભે ? તે હું જાણતો નથી. એ પછી મેં એ પુસ્તકની શોધ ખોળા
કરી, તો ત્યાં ઓફીસમાંજ મળી આવ્યું હતું. કે જે પુસ્તક મહોટી
અંગ્રેજી ડિક્શનરી જેવડું છે, અને તહેમાં અંગ્રેજી શબ્દોની માફક ગુજરાતી
શબ્દ કોષ છે સુદદ વાંચકો ! હું લેખક તદન બહેરો છું મહારા બહેરો
સમઘીની હકીકત એવી છે જે પાંચ વર્ષ થયાં મારી આ હાલત થઈ ગઈ છે.
બવિધ્યમાં પણ કાન સારા થવા સંભવજ નથી. એટલે મહત્તે ઇસા-
રાથી અથવા હાથમાં લખી બતાવવાથીજ સમજણ પડે છે આવા
આકસ્મિક સંજોગોથી શરિરની હાલત “ પ્રકૃતિ ” પણ તદન અનુ-
કૂળ “ ચોગ્ય ” ગ્રહેતી નથી શકત-આધાર માત્ર કલમ ઉપરજ છે.
તેમાંપણ-સુદદ-વાંચકો-અને મારાપર દયાદીલસાજી ધરાવતા આત્મીય
મીત્રો, અન્ય લેખક બંન્ધુઓ, અને વિદાર ગૃહસ્થો, મારા પુસ્તકોનો
આદરણીય સત્કાર કરનાર ગ્રાહક મહાશયો, નો હું અંતઃકરણપૂર્વક
આભાર માનુ છું. હું “ આનામાગા સિરીઝો ” નો લેખક છું કે જે
સિરીઝો મારા તરફથી મહિને એ મહિને બહાર પડે છે. (મારા
તરફથી બહાર પડેલી આનામાગા સીરીઝોની જાહેર ખર્ચ છેલ્લે
પાને વાંચો.)

લેખક તરીકેની મૂળ શક્તિનું ઉપાદાન સ્વર્ગસ્થ સર, ચીનુભાઈ માધવલાલ બેરોનેટનેજ ઘટે છે-એઓ ગૃહસ્થે મહને મુળ્યમાં બે વર્ષે બણાવવા મદદ કરેલી અને એમની મારા ઉપર દયામમતા ઘણીજ હતી. મને કાન સારા કરાવવામાં પણ મદદ કરેલી સુરતના વતની શ્રીમાન શેઠ હીરાલાલ કે જેઓ હાલ મુંબઈ કેળવણી ફાંડના સેક્રેટરી છે. ત્હેમણે પણ રૂપિયા સો જેટલી રકમ મારા કાન “આંખ” ને દવા કરાવવામાં ડોક્ટરી બીલ બર્યાં હતાં. વળી ચાંદી બળરના વે. પારોઓ તરફથી એક ડોક્ટરની મદદથી ચરમા મળ્યા હતા મુળજી જેઠા કાપડ મારકીટના મારા કેટલાક મીત્ર મંડળ તરફથી અમુક ફાંડ કરી મને તોલો ૧ ના આશરે સુવર્ણ મુદ્રા અપાવી હતી. જે મદદ મારા વતનપર ગયા પછી હાલ કે જેઓ હયાત છે. એ મારા મુરબ્બી પુન્ય પિતાજીએ ચરમા કાંઈ લીધાં છે અને વિંટી પણ લઈ લીધી છે. આવી રીતે મને મળતી મદદોમાં મારા બાપે મને ખરાબ ખસ્ત કર્યો છું દીલગીર છું.

ઉપર કહેલી મારા તરફ દયાદીલસોજી ધરાવનાર વ્યક્તિ. અને ઉદાર ગૃહસ્થોને પરમાત્મા સુખી રાખે એ મારી અનન્ય બાવે પ્રાર્થના છે. શારિરિક ઉપાધીથી મુંબઈ છોડ્યા પછી પણ અત્રેના મારા કેટલાક હિત મીત્રો તરફથી જે મદદ મળે છે તેમનો અંતઃકરણ પૂર્વક આભાર માનું છું.

એવા એવા પરમાર્થીક અને ઉદાર ગૃહસ્થોની કૃપા પ્રસાદીથી હું મારા લેખો અનુવાદોનો અભ્યાસપૂર્ણ ખંતથી કર્યાં જાઉં છું. હજી મને ખરી રિયતી ઉપર આવતાં પાંચ સાત વર્ષ થશે. તેમજ લેખક તરફથી પણ મને લેખ પરત્વે યોગ્ય મદદ મળ્યા રહે છે. જેની કેટલીક હકીકત આપ નિચેના વાંચનથી સમજી શકશો.

વિવેચકના તંત્રી- ધનશંકર હિરાશંકર ત્રિપાઠી-કે જેઓ બાઇ ગુજરાતી પંચમાં મેટરો લખે છે. એમનાં ધણાં પુસ્તકો ગુજરાતી આલમમાં પ્રસિદ્ધ છે. તેમણે હાલ “દૂબતુ વહાણ” નામનું પુસ્તક બહુજ સરસ શૈલીમાં બહાર પાડ્યું છે. અને તેઓ નડીયાદના વતની છે. સ્વર્ગસ્થ ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી (સરસ્વતિ ચંદ્રના લેખક) વિગેરે થઇ ગયેલાં નવરત્નોમાં બિવિષ્યનું એ પણ એક લેખક (રત્ન) છે. આ સ્થાને વધારે કહેવું ઉચીત નથી.

ખડાયતા મિત્રના લેખક—રા. રા. કેશવ હ-શેઠ. કે જેઓ જ્ઞાન સુધા; સાહિત્ય, વાર્તા વારિધી, વિગેરે માસિકોમાં પણ લેખો લખે છે અને હાલ ખડાયતા મિત્ર તો એમના લેખોનું અગ્રણી માસિક છે. તેમજ તેઓ મીસ્ટર જ્ઞાતે ખડાયતા છે. અને આખી ગુજરાતી ખડાયતા જ્ઞાતિમાં લેખક તરીકે—તેઓ સાફ માન ધરાવે છે—વળી તેઓ સ્વદેશ સેવા (સત્યાગ્રહ)ના હીમાયતી છે. એમનાં કાવ્યો શ્રંગાર રસમાં બહુજ સરસ લખાયેલાં છે.

વડનગર નિવાસી રા. રા. ડાહ્યાભાઈ લક્ષ્મણભાઈ પટેલને બૂલવા પણ આસ્થાને ઉચીત નથી તેઓ વડનગરમાં તેમજ ઘણે ઠેકાણે લેખક તરીકે સાફ માન ધરાવે છે. એમનાં એક બે પુસ્તકો તે પણ બહુજ સરસ ભાષામાં લખાયેલાં મારા વાંચવામાં આવ્યાં હતાં.

રા. રા. ચીમનલાલ મંગળદાસ શાહ “ગુજરાતી પંચમાં એડીટરના ન્હાના બાઇ” કે જેઓ ઝોફીસ ટ્રેઝરર અથવા આર્થીસ્ટન્ટ મેનેજર તરીકે કામ કરે છે. તેમનો અંગ્રેજી અભ્યાસ બહુજ સારો છે. તેઓ એક સાચા ટાઈપીસ્ટ છે. અર્થાત ટાઇપ રાઇટીંગનું કામ બહુજ સરસ રીતે કરી શકે છે. તેમજ મારી અંગ્રેજીમાં બૂલો થતી સુધારવામાં મદદ કરેછે, એમનો પણ હું આભાર માનું છું.

દશાનિભાહિતવર્ધકતા તંત્રી અથવા કેળવણી દ્વંદ્વના એકેટરી
રા. રા. મધુરાંદાસ લાલજીભાઈ ગાંધી. ખડાપતા મીચના તંત્રી
ભાઈલાલભાઈ વંદ્રવનદાસ કોઠારી. રા. રા. ભોગીલાલ દામોદરદાસ
વકીલ સાદરા. ગોર મૂળશંકર ખેમરાંમ વડાગામ (મહીકાંડા) નિવાસી.
મી. નરસીંહલાલ દેવચંદ ખહેરા હીમતનગર પ્રેમપ્રેસના મેનેજર.
શ્રીમાન શેઠ મોતીલાલભાઈ રણછોડલાલ રેલ્વે સેડાના કમીશન
એજન્ટસ. વિગેરે મહાપયોનો હું અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનુ છું.

ખહેરા લેખકોના મુખ્ય આધાર દિદાર ગૃહસ્થો અને ઉત્સાહી
ગ્રાહક બંધુઓ ઉપરજ છે, આપ મારા દરેક લેખોમાં ઉત્સાહ અભી-
વૃદ્ધિ ધરાવોછો. અને ગ્રાહક તરીકે મદદ કરોછો. તો હું આપનો
પરમ કૃતાર્થી છું.

વાર્તાના સારાંશ—એછે જે-આ પુસ્તકની પરીચાયાદા વ-
નોદિની અને કમલિની બે બહેનો છે-વિનોદિની સધવા છે. જ્યારે
કમલિની વિવવા છે. તેને આ સંસાર સ્વામિ વગરનો અંધાનામીત્ર
સરખો જાણાય છે. તેમજ યોગેન્દ્ર “ વિનોદિનીના સ્વામી ” ઉપર
તેનો મોહ દીનપ્રતિદીન વધતોજ જાય છે. એ કારણથી પોતાની
વાસનાઓ પુરી કરવા પોતાની બહેન વિનોદિનીને આ સંસાર સુખ-
થી નષ્ટ પ્રાપ્ત કરી દે છે. માધીની ખટપટ કાંઈ જેવી તેવી નથી.
દરેક પ્રકરણમાં વાર્તાનું સામાજિક વિવર્ણુ ઘણુંજ ઉત્તમ આ લેખ્યુ
છે. સ્થળ સંકોચને લીધે હવે પછી લાંબુ વર્ણુન થઈ શકે એમ નથી.

પ્રુક સુધારવામાં ઘણીજ ભૂલો રહી ગયેલી છે. તો વાચકો
સુધારીને વાંચશે એવી ક્ષમા માગુ છું.

વડાગામ (મહીકાંડા)
વિજયાદશમી.

}

અનુવાદક.

વિષયાનુક્રમ.

પ્રકરણ.	વિષય.	પાન.
૧ છું.—યુગલ જોડી	...	૬
૨ જીં—રાય બાળનું કુટુંબ	...	૭
૩ જીં—દંદમાં રસાવું.	...	૧૨
૪ થું.—સ્ત્રી દેવતા...	...	૧૬
૫ મું—શરિર અને મન	...	૨૪
૬ હું,—ખોટી સલાહ	...	૩૨
૭ મું.—નવિ વ્યાધી	...	૩૫
૮ મું.—માધીની ખટપટ	...	૩૮
૯ મું.—હરગોવિંદ બાળુ	...	૪૯
૧૦ મું.—કમલિની અને માધી	...	૫૫
૧૧ મું.—અરે, એમ કેમ ?	...	૬૦
૧૨ મું.—પ્રેમનો પુરસ્કાર	...	૬૮
૧૩ મું.—યોગેન્દ્રનો સાહસ	...	૭૩
૧૪ મું.—પ્રત્યાખ્યાન...	...	૭૮
૧૫ મું.—કમલિનીના પત્રો	...	૮૮
૧૬ મું.—વિષકે અમૃત ?	...	૮૮
૧૭ મું.—યજ્ઞનું પરિણામ	...	૧૦૧
૧૮ મું.—અપૂર્વ લિલન	...	૧૦૯

આપણાં બહેરાં મુંગાંને મદદ કરો એ કાંઈ તમારી બોલીમાં સમજે છે ?

એક દીવસ હું બહેરા મુંગાની શાળા આગળ થઈને જતો હતો જ્યારે તેમના માસ્તર તરફથી નાનાં નાનાં છોકરાને લડાઇનાં પીકચરો બતાવવા, બહુજ સરસ સમજણ અપાતી હતી છોકરાઓને ઇસારા અથવા લખાણથી સારી સમજણ પડે છે, દરેક બચ્ચાંના શરીરની પુરતી માવજત રાખવામાં આવે છે, એક વખત દસ દસ વરસનાં બચ્ચાંની કસરતની પ્રેક્ટીસ જોઈ હું ઘણો ખુશ થયો હતો. કેળવણી ઉત્તમ છે દરજી ખાતુ બહુજ સારું કામ શિખવે છે. આવા ઇંડમાં મદદ કરવી એતો દરેક ગૃહસ્થની ફરજ છે આટલી જાહેર ખર્ચ વાંચ્યા પછી તમારો હાથ પરમાર્થમાં લંબાવો, સરનામું ન જણતા હોવ તો હુંકુંને ટ્ય આ જરા મોટા અક્ષરમાં વાંચો.

બહેરા મુંગાની શાળાના મંત્રી. (પાંચ કુવા)—અમદાવાદ.

મોડાસા સંસ્કૃત પાઠશાળાને મદદ કરો.

અંગ્રેજી બણ્યા એટલે કહોતો વકીલ થયા કે ડૉક્ટરી મેળવી એ બે સિવાય ત્રીજી લાઇન મેળવવીએ બહુજ મુશીબત છે. સંસ્કૃતમાં એવો કોઈપણ-બીન્ન ભાવ ગણાતોજ નથી બ્યાકરણ પછી આખું સંસ્કૃત મોઢે કરી જવાય છે, ને અંગ્રેજીમાંતો સ્પેલિંગ બણવામાં માથાફેડ કર્યાજ કરવી પડે છે સંસ્કૃત તમારી વેદીક બાષા છે તે બાષાને ઉત્તેજન આપો એવી એક અમદાવાદ પ્રાંતીજ લાઇનના તલોદ સ્ટેશન થઇ જતાં મોડાસામાં સંસ્કૃત પાઠશાળા છે તેને મદદ કરો ત્રીસ વિદ્યાર્થીઓને વેદીક શિક્ષણ બહુજ સરસ અપાય છે. અમુક ઇંડની જરૂર છે, તો તેમાંપણ તમારો હાથ લંબાવો. સરનામું.

ગણપતિ જયશંકર શાસ્ત્રી.

પોસ્ટ-મોડાસા મુ મોડાસા-તલોદ થઇને એ. પી. રેલ્વે,

સામાજિક ધાર્મિક અને નૈતિક વિષયોથી ભરપુર.

અમારાં લોકપ્રિય પુસ્તકો.

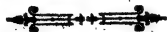
પુસ્તક.	વિષય.	છુટક નકલની કિંમત.
૧ શું—મહાત્મા તુલસીદાસજીનું જીવનચરિત્ર	...	૧—૨-૦
૨ શું—રમુજમાળા ભાગ ૧ લો ...	...	૦—૧-૬
૩ શું—રમુજમાળા ભાગ ૨ જો ...	...	૦—૧-૬
૪ શું—કન્યાવિક્રય ...	...	૧—૧-૧
૫ શું—ટપ્પાની મુસાફરી ...	...	૧—૧-૬
૬ શું—અહિંસા ...	...	૧—૧-૧
૭ શું—દેશ સેવા અને ભક્તિ ...	...	૦—૨-૦
૮ શું—રમુજ કાવ્યો ...	...	૦—૧-૦
૯ શું—ચંદ્રદાસની વાર્તા ...	...	૦—૧-૦
૧૦ શું—રમુજ ગીતમાળા...	...	૦—૪-૦
૧૧ શું—શુશ્રીલા ...	...	૦—૧-૧
૧૨ શું—મિલ્કમંગળ અથવા સુરદાસ ...	...	૦—૧-૦

નોંધ—ઉપરના બાર અંકોની વી. પી. સહિત કુલ -૧૪-૦

પડશે મગાવનાર વાંચકોએ નિચેના સરનામે પત્રવ્યવહાર કરવો.

ગાર અખાલાલ છગનલાલ } આનામાળા સીરીઝની એ ફિસ
 “ગુજરાતી પંચ” એદિત } પોસ્ટ વડાગામ. મુ. વડાગામ
 પાંચકુવા—અમદાવાદ. } વાયા-તલોદ. એ. પી. રેલવે.

વિનોદિની અને કમલિની.

પ્રકરણ ૧ હું.

યુગલ બેઠી.

કાચ સમૂદ્રમાં ફૂમતાં, ઉતરતાં, હસતાં, ખેલતાં, નાચતાં, સ્થિર થતાં ચંદ્રમા ન જાણે ક્યાં જઈ રહ્યો છે ? અસખ્ય તારાઓની મંડળી, પ્રસ્ફુટીત કુસુમોના સમૂહની ભાંન્તિ તેઓની પાછળ પાછળ દોડી જઈ રહી છે, સરસ વસન્તિ વાયું નાચતાં સ્થિર થતાં લોકોને હસાવતાં ખેલતાં વહી રહ્યો

છે. રાત અજવાળી છે. પૃથ્વી આર્થ વિધવાઓની મિસ્ટ્રેસ ઉજળી માડી પહેરી રહી છે.

એવા સમયે એક યુવક અને એક યુવતિ એક પરમ રમણીય ઉદ્યાનના વચમાં સરોવરની તિરપર બેઠેલાં છે. તળાવને કીનારે સંગે અરમરની બનાવેલી અતિ મનોહર સોપાના વળી છે. તેની સીડીયો-પર આ બંને યુવક યુવતિ બેઠેલાં છે. તેઓના પગોની નિચે સરો-વરની સુનિર્મળ વારી ધારા વહી રહી છે, ચંદ્રમા સરોવરના પાણી-ની અંદર હસતાં હસતાં ફૂંપે છે, ઉતારે છે. દોડે છે. અને ફર સ્થિર

થઈ જાય છે. સ્થિર થતાં જેમ એક એક કરતાં, પોતાના સંગી સાંથીઓની તરફ જોઈ રહ્યો છે, બગીચાનાં ખીલેલાં ફુલ કોઈ પાર-માર્થિ સંપત્તિની માફક પોત પોતાની સુગંધ એકમ બાવથી આપી રહ્યાં છે; પવન પુષ્પોની સાથે ધણી મસ્કરી કરી રહ્યો છે, અને કોઈ ખીલેલાં ગુલાબની ડાળને ઝોકાવી પાસેના એક ખીજા ગુલાબપર ફેંકી દે છે અને ગુલાબ ધારો કે શું કરે છે ? એમજ કે એક ખીજાની સ્પર્શથી, હસતાં હસતાં એક ખીજાના મોઢાં ફેરવી નાખે છે ! પવન સર્વેને વહાલો છે. નિય હો, વા હંચ, પણ તે કોઈની અપેક્ષા કરતો નથી.

પવન કોઈ કોઈ વખત દરિદ્રની ઝુપડીમાં જઈ ધાસના ઝુપડાને ખડખડાવે છે. અથવા તેની ફાટેલી કામળીને હલાવી ફુલાવી નાખે છે કોઈ વખત તો ધનવાનના મેહેલોમાં જઈ તેનાં ઝાડ ફળુસને સિસોદીની માફક વગાડે છે અથવા બંધ કરેલાં કમાડોને ઠેલી અંદર મુસવાટ બંધ ઝપાટો મારી દે છે, કોઈ પુસ્તકોના પરિવૃત લેખકના ઘરમાં જઈ, તેના લખેલા કામળોને એક એક કરતાં ફેંકી દે છે અને તેનાં વાંચવાનાં પુસ્તકોનાં પત્તાં ઉઘાટ પાલટ કરી દે છે, કોઈ ધીરે ધીરે નગરમાં પ્રવેશ કરી ચિંતામાં પડેલી સ્ત્રીઓને અલક દામની માફક નચાવે છે. અથવા તેઓનાં વસ્ત્રોને તિતર વીતર કરી તેઓને હેરાન કરે છે.

એજ રસિક પવન મનોહર ચંદ્ર રશ્મિમાં સ્નાન કરી હસતાં હસતાં ચાલી રહ્યો છે, જે જગાએ યુવક અને યુવતિ બેઠેલાં છે. તેઓમાંના એકનાં વસ્ત્ર ખીજાના ઉપર ફેંકી દે છે સ્ત્રીની ખુલ્લી લટોને યુવકની ખીંકપર ફેલાવી દે છે, અને એ બંનેનાં વસ્ત્રોને ભેગાં કરી

જળમાં ડૂબાવીને બીંજી રી દે છે; યુવક યુવતિ ક્યોપ ક્યનમાં વિનિ વિદ્ય છે, પરંતુ ન જાણે કે ક્યાં કારણથી, તેઓની કયા વાર્તા બંધ થઈ ગઈ ? કોઈ વખત બાદ યુવતિએ પૂછ્યું.

“ મનુષ્યનું મરવા પછી શું થાય છે. યોગેન્દ્ર ? ”

“ એ કેવી વાત વિનોદિની ? ”

વિનોદિની ધીરે ધીરે નબો મંડળ તરફ જોતાં બોલી !

“ હું હમણાં મરી જાઉં તો ? ”

“ કેમ વિનોદ ? તારા મનમાં એવી દુશ્ચિંતા કેમ ઉપસ્થિત થઈ ? ”

“ શું જાણે અદ્રષ્ટની વાત કોઈ જાણી શકાતી નથી. હમણાં હું મરી જાઉં તો પછી શું થઈશ ? એ તો ત્હમને પૂછી રહી છું. ”

યોગેન્દ્ર બોલ્યો:—તું એકલી મરી શકતી નથી તારા મૃત્યુની સાથે એક બીજા મનુષ્યનો આંતરિક સંબંધ છે, તારા મરવા પછી એ પણ મરશે. એ પછી બંને જણ અનન્ત જીવનનો લાભ પામી, અક્ષય સ્વર્ગમાં સુખ ભોગવશે.

જરા હસીને વિનોદિનીએ કહ્યું:—“ એ મનુષ્ય કોણ છે ? ”
એ શું તું નથી જાણતી ? એ ભાગ્યવાન વ્યક્તિ તારી આગળ બેઠેલી છે.

વિનોદિની મ્હોંમાં કપડું નાખી, ખુશ ખુશ ચતાં હસતી હસતી બોલી; “ ત્હમે ? ”

“ કેમ, ત્હમે શું મ્હારો વિશ્વાસ નથી આવતો ? ”

“ નહિ ત્હમે ધણા દુષ્ટ છો. જુઓ ‘પતાવું’ છું કે તમારે કહેવું કેટલું અનુચિત છે ? એ વખતે જ્યારે ત્હમે કલકતે મયા ત્યારે તો મને ના લઈ મયાને ? હું રોષ રોષને મરી ગઈ એક અઠવાડિયા બાદ સ્વયં આવીને તેડી મયા. તેના પછી તો એક ક્ષણ-બર પણ મેં તમને છોડ્યા નથી. અને હવે જ્યારે ત્હમે મને આજ એકલી છોડી જવાની વાત કરો છો. જાઓ જાઓ ત્હમને મ્હારો ગ્રામ પડશે કે ત્રણ દિવસમાં તમને કંઈક કારણથી પાછું આવવું પડશે.

યોગેન્દ્ર બોલ્યો:—વિનોદ ? તને સાથે રાખવામાં શું મ્હારી સત્તા નથી. પરંતુ તું જાણે છે કે, આ વખતે મ્હારી શેષ પરિક્ષા છે.

વિનોદે વાત બદલી નાખતાં કહ્યું:—આ પાપ પરિક્ષામાં તમારું શું કામ છે ? જે લોક નોકરી અથવા રૂપિયા કમાવતે માટે બળે છે. પરિક્ષા વા ઉપાધી તે લોકોને માટે છે મનના આનંદ અને સંસારના ઉપકારને માટે જે લોક બળે છે. તેમને પરિક્ષાની કાંઈ અતલબ નથી,

“ ત્હારી વાત જૂઠી તો નથી. હું જે ઉદ્દેશને માટે ચિકિત્સા શાસ્ત્રની આલોચના કરી રહ્યો છું, તેને માટે ઉપાધીની વિશેષ આવશ્યકતા છે. યોગેન્દ્રે કહ્યું:—

હું તો કંઈ આવશ્યકતા એવી નથી દેખાતી, રૂપિયા, પૈસા, અને નોકરી તો ઇશ્વરની ઇચ્છાથી ત્હમારે ખોવી પડશે નહિ, તમે તો કહે છે કે લોકોને ઉપકાર કરવાને બધું જ એમાં બીજું કંઈ કારણ નથી ઔષધ અને ચિકિત્સા દ્વારાએ આસન ચૂસ્યું પિડીત બ્યક્તિને બચાવવી એ ઉપકારની પરાકાષ્ટા છે એ ઉદ્દેશથી ત્હમે આટલો પરિશ્રમ

સ્વાર્થ ભંગ અને કલેષ સ્વિકાર કરી કલકતામાં જઈ ડૉક્ટરી શિ-
ખો છો કિન્તુ આજની તમારી વાતથી માલુમ થાય છે જે તમારો
ખીજો પણ કાંઈ ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ.

“ તું જે કહે છે તેના સિવાય અરો ખીજો કાંઈ પણ
ઉદ્દેશ નથી. તોપણ પરિજ્ઞાનું શું પ્રયોજન છે ? એ હું તને બતાવું
હું. યોગેન્દ્રે હસતાં હસતાં બુવામ વાળ્યો; ”

ચિકિત્સક અને તેની દવાપર દ્રઢ વિશ્વાસ થયો એ આરોગ્યનું
એક પ્રધાન કારણ છે, ચિકિત્સક કોઈ પરિક્ષણાર્થે હોય તો તેના
ઉપર લોકોનો અત્યંત દ્રઢ વિશ્વાસ થઈ જાય છે; પરિજ્ઞાન એક પ્ર-
યોજન એ છે અને ખીજું એ છે જે કોઈ કામ કર્યું હોય તો તેને
ચોડાને માટે બાકી રાખવું તે સાર નહિ.

વિનોદિની ચૂપ થઈ મર્મ જણાય છે કે વાત તેના હૃદયમાં
બેસી મર્મ;—પછી યોગેન્દ્ર બોલ્યો.

વિનોદ ? મને એમ નથી થતું કે; તને છોડીને હું એકલો જઈ
શકું. તને છોડીને જવાથી મને વિચાર થાય છે ઉપદેશ થાય છે તે
નીચો થાઈ પણ હને નહિ જણાતી હોય.

વિનોદિનીએ કહ્યું:—“ તમે પણ જાણો છો ”

“ કેમ વિનોદ ? ”

કોઈ પોતાની ઈચ્છાનો વિચાર કરી શકતું નથી; મને સાથે
સાથ જવામાં શું નુકસાન છે ?

યોગેન્દ્રે કહ્યું—હવે મને વાંચવા લખવામાં એટલું મન લગાડવું
પડશે કે તને લાઈ જઈને હું વિપતિમાં પડું.

વિનોદિની કોંઘાયમાન થઈ બોલી:—એવું વાંચવું લખવું ચુ-
લ્હામાં પડ્યું ?

યોગેન્દ્ર વિનોદિનીને આલીંગન કરી સ્નેહથી બોલ્યો, તું ગાંડી થઈ ગઈ ? (Foolish ?)

એ સમયે તેની પાછળ એક બૂવન મોહિની સુંદરી આવીને ઉભી થઈ ગઈ. યુવક યુવતિ બંન્નેમાંથી કેઈ પણ એ બાણી શક્ય નહિ. નવી આવેલી સુંદરીની ઉમ્મર લગભગ અઢાર વર્ષની હશે. તેની દેહ નિરાબરણ (આબૂષણ વગરની) હતી. વિધાતાએ એને જે રૂપ આપ્યું હતું ? કે તેમાં અલંકારો તેને શા કામના ? સુંદરી વિધવા છે, અને એ ધણી વાર સુધી સમભાવથી ઉભી રહી. તેના ચહેરાથી મનમાં વિરક્ત ચિન્હ પ્રગટ થઈ રહ્યાં હતાં, કોઈ વખત બાદ બોધ થયો. પણ તેની યાતના અસર થઈ હતી; એટલામાંજ તે બોલી ઉઠી.

“ વાહરે, બોણી બાણી શિલવન્ત દીકરી ? ”

યુવક, યુવતિ ચમકી ઉઠ્યાં, વિનોદિની સંકોચાતાં બોલી કોણ બહેન ? ખુશીમાં છે ને ?

બહેન બોલી:—વિની ? “તેને જરાપણ શરમ નથી લાગતી” ?

વિનોદ માથાપર કપડું રાખી યોગેન્દ્રની પાસેથી હઠી જતાં ધણી દૂર જઈને બેઠી. યોગેન્દ્ર બોલ્યો; “ સાળા સાહેબ ? જ્યારે આપજો છો, પછી શરમ કેવી ?

તેની સાળા કમલિની દીર્ઘ નિશ્વાસ છોડતાં, વિનોદિનીને કહેવા લાગી; વિની ? મા તને ક્યારની બોલાવે છે ? નોકરાનીઓએ તેને ક્યાં નહિ જોઈ; અને માર્ટર મહાપ્રમ તેને બે વખત બોળી ગયા. કંઈપણ બોલ્યા વગર વિનોદિની ત્યાંથી ચાલી ગઈ.

પ્રકરણ ૨ બું.

રાય બાબૂનું કુટુંબ.

નોદિનીના જવા પછી કમલિનીએ સંજે મર્મરની બનાવેલી સોપાનાવળીપર રાજરાજ મોહિની રૂપ બેઠી હતી. શુભચંદ્રકીરણ, કીડા શિલવસંતવાયુ પ્રસ્ફુટીત કુસુમાવળી પ્રશાન્ત સરસીવારી શોભામયી પ્રકૃતિ કમલિનીના આવ્યા પછી ધારો કે સર્વે અધિક સમુજ્જ્વળ થઈ ગયાં હતાં. એ શોભા તે શોભા છે કે જે પોતાનાયુ લુપ્તી બીજની શોભા વધારી શકે છે ત્યાં લક્ષિમજ્જ લક્ષ્મિ છે કે જે અચેષ્ટિત ભાવથી નિકટના પદાર્થોને તેજ લક્ષ્મિ સંવર્ધન કરે છે. ત્યાં સૌદર્ય, સૌદર્ય છે જે પોતાપોતામાં પ્રમત્ત નહિ થતાં બીજમાં પ્રમત્ત કરવાને સમર્થ છે કમલિની તે સ્થાનપર ચિન્તિત વ્યથિત અને કિન્નિયત ક્રોધ ભાવથી બેઠી છે. તેના હૃદયનો ભાવ ગમે હૃદયે હોય પણ તેના આગમનથી પ્રકૃતિ પ્રદુલ્લ થઈ ગયલી છે યોગેન્દ્ર જ્યાં બેઠો હતો સાંજ બેસી રહ્યો. કમલિની તેના સ્થાને બેઠેલી હતી. પણ તે યોગેન્દ્રને કંઈ કહેવાને ચહાતી હતી. અને તે કેમ કંઈ કહી શકતી નથી. તેના ગગન હૃદયમાં એવી વિજળી દોડી રહી હતી કે તે કોણ કહી શકે? કોણ જાણે વિધવા શો વિચાર કરે છે?

યોગેન્દ્ર ધણીવાર સુધી બીજ તરફ મોં ફેરવી ન જાયું કરી બેસી રહ્યો હતો. કૃમથી સુંદરીના મુખનો એ કઠોર ભાવ અંતર્યામિ થઈ ગયો. યોગેન્દ્રે ઉઠીને પૂછ્યું.

કમળ, શું તું અહીંજ બેસી રહીશ ?

કમલિની કાંઈ પણ ઉત્તર નહિ આપતાં કેવળ યોગેન્દ્રના મ્હેં તરફ જોઈ રહી હતી. અને જોયું તો યોગેન્દ્રના મુખપર તેના જેવી અનિતાનાં ચિન્હ નહિ હતાં; નિચું શીર કરીને કમલિની બોલી:

નહિ બેસીએ આપણુ સાથે જઈશું.

યોગેન્દ્રે પૂછ્યું,—કમળ કઈ વાતની આંતામાં પડી છે ?

ધારો કે કમળ કંઈ કહેતી હતી, પણ વળી સાવધાન થઈ વિષયનું સ્વરથી બોલી—“ નહિ ”

યોગેન્દ્રે કહ્યું;—તું કહે યા ન કહે. હું ખરું સમજું છું કે આપણીવારથી તું શી આંતામાં પડી છે ? તું બાળ વિધવા છે ને આપણી જાતિઓમાં વિધવાના જેવો ક્લેશ બીજા કોઈને છે ? આ આંતાથી તો બે વર્ષ પહેલાં હું તમારા વિવાહને માટે એટલો અસ્થ થઈ રહ્યો હતો, કે કંઈ વાત ન થઈ. ત્યારે પણ તું સદાય હસતી બેસતી—અને આનંદમાં ભળી ગઈ હતી, પણ તારી મરણ કાંઈ પણ પ્રકારે લગ્ન કરવાને રાજી નહિ હતી. મેં પણ વિચાર કર્યો કે વિધવાના વિવાહનું પ્રધાન પ્રયોજન તેનો ક્લેશ નિવારણ છે; જેને ક્લેશ નથી; તેનું લગ્ન નહિ થતાં પણ ચાલી શકે છે. કિંતુ આ વખતે આવ્યો છું. ત્યારથી જોઉં છું જે તારા મનની શાન્તિ, તારા મનનો આનંદ હવે એવો નથી રહ્યો. પરંતુ—કમલિની ? તમારા દુઃખની વાત સાંભળવાનો શું મને અધિકાર નથી ?

કમલિની ચૂપ રહી;—એકવાર તેણે યોગેન્દ્રના મોં તરફ જોયું. વળી શિર નિચું કરી દીધું. તે વાત યોગેન્દ્ર જોઈ શક્યો નહિ. કમ-

લિનીની આંખોમાં બે બુંદ આંસુનાં બરાબ આવી, હવે યોગેન્દ્ર બોલ્યો, કિંતુ મને એમ જણાય છે જે તમારો ક્લેશ સાધારણ નથી જેમ હોય તે ખરે પણ કમલિની ? મહારા દારાએ તમારો ક્લેશ કોઈ પણ રીતે દુર થઈ શકે તેમ નથી.

કમલિની ધીરે ધીરે બોલી:-“ થઈ શકે છે; હાંમે ? ”

વાતનો અંતિમ ભાગ યોગેન્દ્ર સાંભળી થક્યો નહિ અને બોલ્યો,-ત્યારે બતાવે, કમલ ?-મને હમારી મનોવેદના જાણી છેત્રી જોઈએ.....હું કેમ નહિ મરી ગઈ ?

યોગેન્દ્ર સમજ્યો, કે કમલિની રોષ રહી છે, પાસે જઈને એકમ બાવથી બોલ્યો; કમલ ! તું રૂવે છે કેમ ?

કમળે શિર ઉંચું કર્યું; જ્યેયુ તો યોગેન્દ્રના રહેરાપર સાચી સહાનુભૂતિના ચિન્હ પ્રગટ થઈ રહ્યા છે. અને આંખોમાં આંસુ રોકાઈ ગયાં. વિચાર કર્યો કે કંઈ કહું પણ કહી શકી નહિ પછી શિર નિચું કરી દીધું. યોગેન્દ્રે ફેર પ્રશ્ન કર્યો;-બોલો; કમળ ? શું કરવાથી તમારે દુઃખ નિવારણ થાય ?

સહસા કમલિની ઉભી થઈ ગઈ. અને ધીરે મંમ બેઠી સ્વરથી બોલી “ એ પાપ દુરાચાર કેવી ? ” યોગેન્દ્રે વિસ્મયની સાથે ડુંદરી-રીના મુખ તરફ જોયું.

વાત પુરી થતાંજ કમલિની જાત્રી દોડી પર તરફ ચાલી ગઈ. યોગેન્દ્ર થક્યો તાર સુત્રી તે તરફ જોઈ રહ્યો છેવટે લાંબો સ્વાસ ખસીને બોલ્યો. “ કમલ શું તું કાઢી થઈ ગઈ ? ”

એવી રીતે ઘેર ચિંતિતની માથક લાંબેશી રહી ઉપસ્થિત વાર્તાની પહેલાં, અને કાંઈક અધિક અગ્રેસરોની વાત કહેવા પહેલાં,

તેની પ્રધાન વ્યક્તિઓનો કંઈક પરિચય આપવો એ આવશ્યક છે. આપણુ લોક આ સમયે એમ કરવામાં પ્રવૃત્ત થઈશું.

* * * * *

વિરગ્રામમાં રામનારાયણુરાય નામનો એક અતુળ સંપત્તિશાળી માણસ રહેતો હતો તેને બે કન્યાઓ હતી; કમલિની અને વિનોદિની; કમલિની બ્યારે આઠ વર્ષની હતી ત્યારે, તેણે લગ્ન કલકત્તાના રાધા ગોવિંદ ચટોપાધ્યાય નામના એક સ્મૃદ્ધિશાલી; યુવકની સાથે થયું હતું. લગ્નબાદ બે વર્ષમાં રાધાગોવિંદ કાલના મુખ થઈ ગયા. (સ્વર્ગસ્થ થયા) એટલે દસ વર્ષની ઉંમરમાંજ શરદીંદુનીમાનના કમલિની દારૂ વૈધવ્ય ચક્રમાં પડી. રાધાગોવિંદની પાસે પોતાની કમાઈની યથેષ્ટ સંપત્તિ હતી. તેના મરવા પછી કમલિની તેની સન્મસ્ત સંપત્તિની અધિકારીણી થઈ કિન્તુ કમલિની ધનવાનની બેટી છે, એ કારણથી સ્વામિની મિલકતની માલિક થયા પછી પણ તેને એ સર્વે લઈ પોતાના અધિકારમાં રાખવાની પ્રવૃત્તિ નહિ હતી.

કમલિનીના પિતા રામનારાયણુરાયને પણ એવી બાબતનો વિચાર નહિ હતો. રાધાગોવિંદના મૃત્યુની વખતે તેના મોટાભાઈ, રાધા સુંદર ચટોપાધ્યાયનો એક વર્ષનો છોકરો હતો. એક બાળક અને તેના સંભાવીત ભાઈઓ આ સંપત્તિના ઉત્તરાધિકારી થશે. એમ સર્વેના અભીપ્રાયમાં હતું. પણ કોઈ પોતાના મોંઢેથી એ વાત કાઢી શક્યું નહિ. એ સર્વે કારણથી વિધવા થઈ ગયા પછી પણ, રાધા-ગોવિંદના જ્ઞાતિદારોની સાથે કમલિનીનો યથેચ્છ આત્મિયતા હતો—

કમલિનીની સાસુ ચઢાતી હતી કે. વડું સંતાન અને સંપત્તિ-વાન થાય આ કારણથી અથવા તો ખીજાં કાંઈ કારણથી તે વયમાં વયમાં

ઝોટા આદરથી કમલિનીને તેડાવી કલકત્તે રાખતી હતી. અને કોઈ કોઈ વખત પોતાના પૌત્ર નિલરતનને કમલિની પાસે રહેવાને વિચાર મોકલતી હતી.

કમલિનીના લગ્નની સાથેજ રામનારાયણરાયે વિનોદિનીનાં લગ્નનો વિચાર કર્યો પણ બંધ રહ્યું એટલામાં એક પિતૃ માતૃહિન્ન નિરાશ્રીત કુલીન સંતાનનો પોતાના ઘેર લાવો પાલન પોષણ કરવાનો આરંભ કરી દીધો હતો, વિનોદિની એ સમયે પાંચ વર્ષની અને યોગેન્દ્ર બાર વર્ષનો હતો.

બંનેનું એક જગાએ રહેવાનું અને એકત્ર પાલન પોષણ થવાથી છેવટે એ વિવાહ સુખમય થઈ ગયો જ્યારે વિનોદિની આઠ વર્ષની હતી ત્યારે યોગેન્દ્રની સાથે તેનાં લગ્ન થયાં. યોગેન્દ્ર વૃદ્ધ રામનાયણરાય, અને તેની સ્ત્રીને પુત્રથી પણ અધિક આદરનો સામગ્રી હતો, કમલિનીનો પરમ મુહુરત અને વિનોદિનીના ઉર્જિનો સખા મનનો આનંદ અને હાસ્ય પરિહાસનો ભંડાર હતો, યોગેન્દ્રે વિદ્યા પણ ખુબ ઉપાર્જન કરી હતી એ કારણથી તેનું અદ્યક્ષ જ્ઞાન તૃણા કોષ પ્રકારે નિરૂપ્ય થવાનાં નહિ હતાં અંગ્રેજી અને સંસ્કૃતમાં બહોળી જ્ઞાંતિથી લાભ મેળવી પરોપકાર કરવાના ઉદ્દેશથી અને ચિકિત્સા શાસ્ત્રમાં જ્ઞાન મેળવવા અને લાભ પામી અતુલ આનંદ ભોગ કરવાની ઇચ્છાથી કલકત્તાની મેડિકલ કૉલેજમાં અધ્યયન કરવા લાગ્યો હતો.

યોગેન્દ્રને મેડિકલ કૉલેજમાં પ્રવેશ કરવા પહેલાં રામનારાયણરાયે પોતાની માનવી લીલાનું સંમ્યક્ કર્યું હતું.

હરગોવિંદ બાબૂ નામનો એક સચ્ચરિત્ર સુસિક્ષિત બક્ષિ,
રામનાર યશુની મીઠકતની દેખરેખ રાખતા હતા. એ આ સંસારમાં
સર્વે રીતે સુખી હતા. યથેષ્ટ વિશ્વાસ બાજન અને ખાળખચાંચાળા
હતા. યોગેન્દ્રનાથ, 'કમલિની, અને વિનોદિનીને કોઈ નવાં પુસ્તકના
વાંચનમાં કાંઈ નવો સદેહ ઉત્પન્ન થાય તો તે હરગોવિંદ બાબૂની
પસંદ આપીને સદેહ દૂર કરી જતાં હતાં યદ્યપિ જમીનદારી સંભાળવી.
એ પણ હરગોવિંદનું કામ હતું. તથાપિ તેની માસ્ટર મહાશયની
હિપાધિ પ્રચલીત હતી. આપણી આશુદ્ર આખ્યાયિકા (વાર્તા) માં
એ કહી ગયેલાં નર—નારી પાંચ છે. એ પ્રધાન્ય નામો સિવાય
બીજાં પણ એ એક આ ગ્રંથમાં કાંઈ કારણને લીધે આપવામાં
આવશે તેનું વિવરણ આગળ કહેવામાં આવશે. અસ્તુ.

પ્રકરણ ૩ જી.

ફંદમાં ફસાવું.

સમુદ્રમાં પાણીને તળીએ એડેલાં ધરણી રત્ન કેટલાં
છે ? તે અવશ્ય જોઈશ ને લોભ હૃદયમાં દમાવી
રાખ્યો છે તેને સફળ કરીશ. ને આશા જતા આ-
ટલા દિવસથી, મત્તની સાથે લાલીત થયલી છે તેનો
ફળ ભોગ કરીશજ, અવશ્ય કરીશજ, આ દુદ્ધમનિષ આશાનો ત્યાગ
કરવામાં આવતો નથી. અને આ લોભનો ત્યાગ નહિ કરી શકું ?

અને એનાથી પણ આ જીવનમાં તો ત્યાગ નહિ કરું લોક નિંદા કરશે બધે કરે. સર્વ લોક તુચ્છકારથી જોશે, બધે જુએ અરે પણ પરનાજમાં તો નરક માતના ભોગવરી પડે અને વિનોદિનીને દુઃખ સાગરમાં ડૂબાવવી પડે પણ કર શું ? વિનોદ મ્હારા સુખની રાહમાં કાંટો છે. વિનોદ મ્હારી ઇચ્છાની વાસનાને રોકવાવાળી છે એ મ્હારી પરમ શત્રુ છે. ગમે તેવા ત્હેના હાલ થાય પણ હું પોતાના મનની હકીકત પૂરી પાડીશજ.

દિવસના એ પ્રકર સમયે એક ઘરમાં એકલી બેઠેલી કમલિની હિંમત પ્રકારની આલોચનાઓ કરી રહી છે; એ વખતે હસતી, ખુશ થતી અને મસ્કરીઓ કરતી માધી નામની દાસી એ મકાનમાં આવી. માધીની વય તો ઘણી હતી. તે યૌવનની અંતિમ સીમાને પાર કરી ગઈ હતી તેના મનના ઉતાવળો વેગ કંઈપણ કમી નહિ હતો. માધીની ઉંમર ગમે તેટલી હતી. પણ તેને જોતાં જોતાં કદી કદી યુવતિનો ભ્રમ થાય છે તેની હાલકોરની સાડી હાથની ઉત્તમ અને સુંદર બિલ્લોરી ચુડીઓ જોઈને કોણ કહેશે કે માધીનું યૌવન ઢળી ગયું છે, તે સાડીનો સુવર્ણમય પાલવ માથે ન્હાનીસી બિંદી પાડેલા વાલોની મનોહર ગુચ્છ; અને સર્વેથી ઉત્તમ ત્હેની વિલાસમયી મતી જોઈને ત્હમે માધીને યુવતિ ન હોવાનો સંદેહ કરશો તો ત્હમારી સાથે એ મ્હોટો વિવાદ (કજ્જો) કરશે અને સમમત: (છેવટે) ત્હમને હાર ખવડાવીને છોડશે, ડાહી પાડેશણો માધીની ચાત્ર ચલણને માટે તરેહ તરેહી વાતો કરે છે પણ માધી ઘણું કરીને કાચું ખતાવી કહે છે એ—સર્વ લોક જુઝા છે. મતલબ એ છે એ લડાઈ જગડો કરવામાં માધી જેવી નિપુણ છે. એ કાચુથી ત્હેને નાખુશ કરવા વાળી કાંઈ વાત ન કહેવી એ સાર છે.

માધીની બુદ્ધિ ઘણી તિક્ષ્ણ છે. લોક કહે છે કે, માધી જ્યાં સોય ન પેસે ત્યાં સાંખેલુ ધુસારી દે છે. માધી વિરચામના રાય ઘરાંની દાસી છે. સાધારણ દાસીઓની શ્રેણીમાં તેનું સ્થાન નથી, તે ઘણી કામ ઠાણૂ વિચાસીની, અને ચતૂર જણીને સર્વ લોક હેનો આદર કરે છે. માધીની સાથે વિનોદિનીનો વિશેષ સંબંધ છે. કેમકે તે તે દરરોજ એક બે ચિઠ્ઠી કલકતે યોગેન્દ્ર બાળૂને લખે છે. માધીનો સંદાય નિયમ છે કે ચિઠ્ઠી દરરોજ પોસ્ટમાં નાંખી આવે છે અને કલકત્તેથી જે પત્રો આવે છે, તે માધી એજ ગામના પોસ્ટ બાળૂને ત્યાંથી થયા સમયે લઇ આવે છે સીધી સાદી દાસીઓ આ સર્વ કામ આવી તરેહનાં નથી કરી શકતી, અને હવે આજકાલ માધીનો કમલિનીની સાથે ઘણોજ સંબંધ જણાઇ આવે છે. કેમકે એવું થયું તે હવે આગળ વાર્તામાં આપણે હીક સમજી શકતા નથી.

“ માધીને આવતાંજ કમલિનીએ પૂછ્યું.

“ હસી કેમ રહી છે ? ”

“ પછી ચિઠ્ઠી આવે છે ? ”

“ વિનીને હાથ ? ”

“ માધીને મળી છે. ”

“ ક્યાં છે ? ”

માધીનાં કપડાંની અંદરથી એક પત્ર ખેંચી લીધો. તે વિનોદિનીના નામથી આવ્યો હતો; કમલિની ગભરાતાં પત્ર ખોલીને વાંચવા લાગી;—

“ પ્રિયતમે ? ”

હું નથી સમજી શકતો કે ત્હને શું થઈ ગયું છે. અહીં આ-
વીને મેં ત્હને પત્રો લખ્યા; કિન્તુ કોઈનો પણ ઉત્તર નથી. ત્હારી
ચિન્તાથી મ્હારૂં મન વાંચવા લખવામાં વિક્ષિપ્ત થઈ ગયું છે. આ
પત્રના ઉત્તરની એ દિવસ સુધી રાહ જોઈશ એ પછી કાંઈ પણ
ખબર નહિ મળે તો સર્વ કામ છોડીને ત્હારી પાસે આવવું પડશે.
હું ચિન્તાનો માર્થો મરી રહ્યો છું. હવે મ્હને બચાવવા ચાહો તો
જલદી જવાખ આપો. ઇતિ તા. ૧૬-૫-૧૯૧૮.

કલકત્તા—Culcutta.

ત્હમારો.

૨૨ નં. શાન્તિસિંહની ગલી.

યોગેન્દ્ર.

માધી ચિઠ્ઠીની હકીકત સાંભળીને બોલી.

“ ઠીક છે હું પણ એમજ ચાહું છું. ”

કમલિનીએ કહ્યું;—“ આવવા પછી તું શું કરીશ ? ”

“ આવવા પછી એવી જાળ ફેલાવીશ કે બંનેમાં દેખાદેખી
પણ નહિ રહે. ” કમલિની ઘણીવાર સુધી શોચ કરતાં બોલી.

“ એનાથી મ્હારી શું બલાઈ થશે ?—”

(ઘડામાં પાણી ભરાયા પછી, પાણી ત્હેમાંથી હઠતું નથી.
એ તો તું જાણે છે ને ? અને એ પાણી ફેંકી દેવાથી તેમાં બીજું
પાણી ભરવામાં આવે છે. મ્હોટી ખેન ? જ્યારે આ બંનેનો પ્રેમ

એકવાર જતો રહેશે. ત્યારે મતલબથી સર્વ કામ કરવું પડશે. એવો અગાધ પ્રેમ મોઝુદ રહેતો. કાંઈ પણ થઈ શકતું નથી. પહેલાં તે જાન્નેનો પ્રેમ ખરાબ કરીને પછી મશ્કરી કરસી પડશે.)

મહારા આ રાજકાર્યમાં તું મંત્રી છે. ધારો કે કાંઈ મંત્રી-થી જુઓ જનાવેલો ખેલ ખોટો કરી શકતો નથી.

“ એનો ખ્યાલ તો મહેને છે ? ”

(ત્રિફીનુ શું થશે ?)

તે છ પત્રોની જે દશા થઈ છે. તેજ આની પણ થશે. મને આપી દો, કમલિનીએ માર્ધિને પત્ર આપી દીધા; માર્ધી પત્ર લખીને ખોલી, એકવાર જોઈ આવું કે વિનોદના શું કરે છે ?

“ ચૂપ ચૂપ માલુમ પડે છે કે વિનોદિની આવે છે. ”

ધબા ધીરે ધીરે અને ઉદાશ મોંથી વિનોદિની લાં આવી તેને જોઈ કમલિનીએ પૂછ્યું. વિનોદ ? તું આટલી ઉદાશ કેમ છે ? વિનોદિનીની આંખો છળછળ બરાઈ આવી. અને એ આ પ્રશ્નનો જવાબ કાંઈ પણ આપી શકી નહિ. કમલિનીએ ફેર પૂછ્યું.

“ યોગેન્દ્રની હકીકત મળી ? ”

વિનોદિની ના કહેતાં, બાલિકાની માફક રોવા લાગી; કમલિની-એ કહ્યું;—એના માટે આટલી ચિન્તા શાની ? શું છુર જાય છે ? કોઈ કામમાં કસાતાં યોગેન્દ્ર સમાચાર નહિ મોકલી શક્યો હોય. આજ નહિ તો દસ દિન પછી અન્યથા આવશે વિનોદિની મોંઢાપર કપડુ રાખી ચરમાતાં રોતાં રોતાં ખોલી.

“ દરરોજ એક—કોઈ કોઈ લખૂત બખ્ખો પત્રો મળતા હતા. ફેરે શું કારણ થયું કે પત્રો મળતા નથી ? ”

કમલીની બોલી:—એમ જણાય છે જે પરિક્ષાની મારા મારીમાં સમય ન મળવાથી ચિદ્રી નહિ લખી હોય.

આંખનાં આસુ લુછી નાંખતાં વિનોદિનીએ કહ્યું ? બહેન ? હજાર બીડભાડ હોય પણ શું પત્ર લખવાનો સમયજ ન મળે ?

માધીએ જરા હસતાં હસતાં કહ્યું:—હાની બહેન તું હજુ છોકરી છે. જરા આગળ ઉમ્મર ઉપર તું સમજશે. પુરૂષોનો એટલો વિશ્વાસ કરવો ઠીક નથી.

વિનોદિનીએ વિસ્મયની સાથે પૂછ્યું,—એમ કેમ ? માધી તેજ સ્વરથી બોલી; એ કલકતા શહેર છે. બચ્ચી ! અને ત્યાં ત્હારા જેવી કેટલીક વિનોદિઓ પણ છે; જમાઈ બાપુએ નક્કી કોઈ નવી વિનોદિની મેળવી હશે.

વિનોદિએ જરા હસતાં કહ્યું;—છદ, શું ? એમ પણ ખતી શકે ? એના ચરિત્રમાં એવો દોશ થવો સંભવ નથી.

માધી હસતાં હસતાં બોલી—આ ઉમ્મરમાં તો સંભવ, અસંભવની વાતજ ન કરવી, મમે તેમ ત્હમે સમજો પણ હું ધારૂં છું કે જમાઈ બાપુ જજીર પણ તોડી ચુકે તેમ છે.

કમલિની જુદો ક્રોધ બતાવીને બોલી;—તું તો સદાય ખૂદી છે.

“ કેમ ? શું હું જુદું કહું છું ? ”

ન હોય તોપણ એ દોશ પુરૂષમાં સહેજમાં મળી આવે છે; પણ મોગેન્દ્રનો જેવો સ્વભાવ છે, ત્હેના પ્રમાણમાં એવો મંદેહ મ્હને આવતો નથી.

મોટી બહેન ? સ્વભાવ જેમ ચાહે તેમ કેમ ન હોય ? આ

વખતે, વિનોદને સાથે કેમ ન લઈ ગયા ? એ વાતથી સર્વ સંદેહ ઉત્પન્ન થાય છે.

કમલિની ધારો કે અત્યન્ત ચિન્તાની સાથે બોલી; હીક, પણ માધી ? થોગેન્દ્ર વિનીને છોડીને એક દીન પણ ન રહેતા, આ વખતે કેમ સાથે ન લઈ ગયા ?—આશ્ચર્ય.

“ જ્ઞેન ? એનાથી તો સંદેહ થાય છે કે જમાઈ બાબૂની ચાલ ચલણ ખરાબ થઈ ગઈ છે; અને ન્હાની જ્ઞેનની સાથે તેમને શરત નથી, એ કારણથી આ વખતે ઘેર મૂકી ગયા છે. ”

(અરે ? કોણ જાણે છે કે કોઈના મનમાં શું છે ?)

સાચું હોય, ધારો કે જૂઠું હોય, સંભવ હોય—અને—અસંભવ હોય વાતો સાંભળતાંજ વિનોદિનીની છાતી ફાટી ગઈ. એ કામનું જ્ઞેન કરીને જીવ ભરાઈ આવ્યો; એટલે શાયતે માટે એ મકાનમાંથી બહાર ચાલી ગઈ અને વિનોદિનીના જવા પછી; માધી અને કમલિની ધણીવાર સુધી પેટ ભરીને હસી ખુશી થઈ.

માધી બોલી; એવીજ દવાઓ કામ કરે છે.

કમલિનીએ કહ્યું, તું ગમે તેમ કહે પણ, વિનીનું કષ્ટ જોઈને મને ઘણાંએક વિચાર થાય છે. “ માધીએ ઉદાશ થઈને કહ્યું;—”

“ ત્યારે પછી મતલબ શી છે ? ”

કમલિની કાંઈક ચિન્તા કરતાં બોલી;—મતલબ શી છે, તે હું સારી રીતે જાણું છું, પણ કામ સાર થતું નથી. ધારો કે કોઈ કહે છે કે; આ કારણથી સર્વ નાશ થશે. તોપણ હું એ કામના સંકલ્પનો ત્યાગ કરી શકતી નથી. વિનોદિનીનું જેમ થવાનું હશે તેમ થશે.

અદૃષ્ટમાં જે કંઈ લાખ્યું હશે તેમ થશે. હું આ સંકલ્પનો કદી ત્યાગ નહિ કરું. એ સાધ તો ગમે તેમ હોય પણ મારે મટાકતી જોઈશે.

સહસા ધરમાં શોર બકાર થઈ ગયો;—ગભરાયલી એક ઘસીએ આવીને ખમર આપી;—જે ન્હાની બહેનને મૂર્છા આવી ગઈ છે.

(માધી અને કમલિની તે તરફ દોડી.

પ્રકરણ ૪ થું.

સ્ત્રિ દેવતા.

ધ્યા સમયે, રાજધાની કલકત્તાની વિચિત્ર શોભા ધારણ કરેલી દ્રષ્ટિગોચર થાય છે, છુટાછુટા રાજપથો ઉપર આસની બત્તિ બળી રહી છે; કીંમતિ અને ખૂબ સુરત ઘોડા ગાડીઓ, વિલાસી આરોહીઓ, રોજબંધ આવવા જવા લાગ્યા છે. જથાબંધ મ-

નુરો માંછલીઓ લઈ ધર તરફ ફરી રહ્યા છે; સાહેબ લોક બંગાળી દુકાન આગળ એટલી ધમાલ મચાવતા નથી, વળી કેટલાક બંગાળીઓના હીલાપાયજમાથી વિચિત્ર દેખાવ થઈ રહ્યો છે. અને અહલૂત વેશધારી કિરાણી બાબલોક, કોઈ સુરણ, કોઈ માંછલી, અને કોઈ રૂમાલમાં આલુ લઈ નિયુ મોદું કરી ધર તરફ ફરી રહ્યા છે ચીના બજારના દુકાનદારો, ચાવીઓનો ગુચ્છો હાથમાં લઈ નક્કા તુકસાનનો વાતો કરતા ધર તરફ ફરી રહ્યા છે. “ખરફ જોઈએ?” ક્યો ચના

જોર ગરમ ? આદી શોર કરતા ફેરીઆઓ રસ્તાપર નજરે પડે છે. અને કેટલાક ફેરીઆઓ શહેરના રસ્તાપર ટકથાળ ખોલી રહ્યા છે. એટલે એ લોક રૂપિયાના પૈસા ફર લેખે આપે છે. કલકત્તામાં પરચૂરણનો વ્યવહાર પણ એમજ ચાલ્યાં જાય છે. સર્વ લોક ચંચળ છે. કોઈ પેટની જવાળાથી ગભરાઈ રહ્યા છે, તો કોઈ કામકાજને માટે ગભરાઈ રહ્યા છે. કોઈ દગા ષટક કરવાને માટે વ્યસ્ત છે. તો કોઈ સંવ્યતાની શીટશટમાં વ્યસ્ત છે. અને કેટલાંક ચસ્મા ધારી બાપૂ ધીરેધીરે ગજેન્દ્ર ગમનથી ચાલી રહ્યા છે. વ્યસ્ત છે. લોકોની આંખોમાં ધૂળ નાખવાને માટે એવા પ્રકારે સારી મુરી વ્યસ્તતામાં લોક વ્યતિ વ્યસ્ત થઈ રહેલા છે. કહેવાનો મતલબ એ છે કે શુદ્ધ ભાવથી સંધ્યાના સમયે કલકત્તાનો જન પ્રવાહ જોતાં અને સંસારના અનેક વિષયોનું જ્ઞાન મેળવતાં; તમને કંઈક બોધ અબોધ માલૂમ પડશે.

એવા સમયે ગાંજ દીધીની બાળુના રસ્તાપર બે આદમી ક્રમ્મા છે. સખત ગરમીના લીધે, લલાટપર પરસેવો ફરી વળ્યો છે. એ બંને યુવકોમાંથી એક આપણો; પૂર્વ પરિચિત યોગેન્દ્ર છે. અને બીજો યોગેન્દ્રનો સહપાઠી સુરેશ છે. કંઈ કંઈ વાતો પછી યોગેન્દ્ર બોલ્યો.

“કેવી આશ્ચર્યની વાત છે સુરેશ ? હું જ્યારથી અહીં આવ્યો છું. ત્યારથી એક એક કરતાં વિનોદિનીને છ પત્રો લખ્યા, પણ તેમાંના એકનો પણ ઉત્તર મને મળ્યો નથી ” સુરેશે નિશ્ચત ભાવથી કહ્યું:—

“એમાં આશ્ચર્યની કેવી વાત છે ? ”

યોગેન્દ્ર બોલ્યો:—“ શું કહો છો. ” જે મહેને પ્રતિદીન પત્ર લખ્યાં કરતી. અને મહારો પત્ર નહિ મળતો તો તે અધીર થઈ જતી: અને હવે હેની જે અઠવાડીઆથી કંઈ પણ હકીકત મળતી નથી, એનાથી વધારે ભયંકર વાત કઈ હશે ?

સુરેશે હસીને કહ્યું:—માલુમ થાય છે જે એએને ત્હમારો પત્ર નહિ મળ્યો હોય.

[કોઈપણ પત્ર નહિ મળ્યો હોય એ તો અસંભવ છે.] ધારો કે પત્ર મળતાં પણ ઉત્તર નહિ લખ્યો હોય.

યોગેન્દ્રે છટ્ નાન્સન્સ કરતાં કહ્યું:—તમે તો કોઈ ગાંડી વાતો કરો છો. વિનોદિનીએ મહારો પત્ર મળતાં પણ ઉત્તર નહિ આપ્યો એનાથી વધારે અસંભવ વાત બીજી કાંઈ નથી.

સુરેશે હસતાં હસતાં કહ્યું:—તમે પક્ષા સ્ત્રિના ટફુ છો.

ગર્વિત ભાવથી યોગેન્દ્ર બોલ્યો:—ત્હમારૂં ધારવું મંદ છે. વિનોદિની જેવી સ્ત્રિના સ્વામિ થઈ, સ્ત્રિના ટફુ બનવું એ કેટલા સુખની વાત છે ? એમાં તમે કંઈ સમજો નહિ.

સુરેશે નિશ્ચિંત ભાવથી જીવાળ વાળ્યો:—મથરની પ્રાર્થના કરું છું જે, મને એવી સમજ ન પડે; ત્હમે લોકો શ્રી દેવતાના ઉપાસક છો. તમે લોક એવી વાત કહી શકો છો. કિંતુ મહારે એવો વિશ્વાસ છે, તે નિશ્ચયથી હું કહું છું જે, સસારમાં જે કંઈ પુરાણની ખાણ છે, તે શ્રીઓમાંજ છે.

યોગેન્દ્ર ગંભીર ભાવથી બોલ્યો:—સુરેશ ! ત્હમારો અધિકાંશ મતા-મતને હું અતિ સારવાન સમજી ચઢ્યું કરું છું. કિંતુ શ્રીઓના સર્વ-શ્રદ્ધામાં ત્હમારો જે અનુચિત વિદેશ છે. એ સાથે મહારી કાંઈ પણ

મહાનુભૂતિ નથી. તમે ચાલ્યો તેમ કહેા પણ વિનોદિનીની ચિંતાથી મ્હારે ખાવું પીવું અને સુવું હરામ બરોબર થઈ ગયું છે. સ્હામે પરિક્ષા ઉપસ્થિત છે. કિન્તુ મ્હારે તો હમણાજ પરિક્ષા આપવી હતી. હવે તો હું કાલેજ ઘેર જઈશ.

“ જાઓ, જામને જોશો કે વિનોદિની સુસ્ત શરીરથી હસતી ખેલતી હશે. ” (ઠીક એમ હોય ?)

સુરેશ પોતે પોતાના મનમાં કહેવા લાગ્યો;—આ દુષ્ટ સ્ત્રિઓ એવા અનર્થોની જડ છે. તેઓની પાસે એવો અદ્ભૂત મોહ મંત્ર છે કે લોક તેઓના દોષ જોતાં પણ આંધળા બની જાય છે; યોગેન્દ્ર હસીને બોલ્યો;—સુરેશ ? મ્હને નિશ્ચય બોધ થાય છે જે-ત્હમારી બુદ્ધિ મારી ગઈ છે.

ઠીક, પણ ત્હમે આ બયંકર જાતીને પિછાણતા નથી. વિનોદિનીને જ્યારે પૂછશો ? કે વિનોદ ! તું પત્ર કેમ નહોતી લખતી ? ત્યારે વિનોદ ઉત્તર દેશે કે—અમુક છાકરાને માટે એક જોડી મોજાં તૈયાર કરવામાં રોકાઈ હતી, અથવા કહેશે કે સુરપંખા નાટક વાંચવામાં ધણીજ વ્યસ્ત હતી. અથવા કહેશે કે સ્યામાની માની સાથ નટો (પુર નામ નટવિહારી—હશે.) ની ફાંખને ધણાજ દિવસથી કમડો ચાલી રહ્યો છે. એ કારણથી મ્હારા કાનના પડદા ફાટી જતા હતા. એટલે િઠ્ઠી કેવી રીતે લખું ? બાઈ; એવું કોઈ કામ નથી કે ઔર-તો ના કરા શકે તેઓ પર એવો વિશ્વાસ કદી પણ ન કરવો—

યોગેન્દ્ર ખીજામને બોલ્યો;—છટ્ટ સુરેશ ?

સુરેશ;—ઠીક હમણા મને કામ છે. હું આ ચાલ્યો; આ વિષયમાં ત્હમારી સાથે ખીજા વખત વાત થશે. ત્હમે કામ સાચેસાચુ ઘેર જશો ?

યોગેન્દ્ર બોલ્યો;—વિચાર તો છે. વળી વિચાર શો છે ? નિશ્ચય નહિ.

“ તમારી જેમ ઈચ્છા હોય તેમ કરો. કિન્તુ એટલું કહું છું જે આ માટે વિના કારણ અધિર થઈ આપુ વરસ ખરાબ કરી રહ્યાછો?”

એમ કહી સુરેશ ચાલ્યો ગયો; યોગેન્દ્ર એકલો ફરવા લાગ્યો. દારૂણ ચિંતામાં પડેલો સુશિતળ પવન સેવન કરતાં પણ તેની ચિંતાની શાન્તિ ન થઈ ” એ મનમાંને મનમાં બોલ્યો;—સુરેશે જેમ કહ્યું ત્હેવી વિનોદ હશે ? છટ્ટ વિનોદ કેમ ચિટ્ટી નથી લખતી ? વિનોદની બિમાર છે.—ગમે ત્હેવી વાત હોય, એવા પ્રકારે રોચતાં વિચારતાં, યોગેન્દ્ર, ઘર ભરફ ફરવાનો ઉદ્યોગ કરવા લાગ્યો. એણે ઘર તરફ ફરતી વખતે જોયું તો, એક ‘મુઢી ધણાજ કાતર ભાવથી રોતી રોતી ચાલી આવે છે. જુદાની અવસ્થા, અને કાતરતા જોઈ, સદય સ્વભાવથી યોગેન્દ્રનું કાળજી પાણી પાણી થઈ ગયું. ત્હેણે પૂછ્યું;—‘મુઢી કેમ રૂવે છે ?

જુદા; એ પ્રશ્નથી વધારે રોઈ પડી; રોતી રોતી હસકાળંધ અવાજથી બોલી;—બાબૂ ? મહારી કિસ્મતમાં આગ લાગી છે.

વળી તે વધારે વધારે રોવા લાગી; કૃમ મુજબ ચારે બાજુ—એથી ભોક ભેગા થઈ ગયા.—‘મુઢી બોલી, એકએક કરતાં યમ મહાનં સર્વેને ખાઈ ગયા.—માફ ધર છોકરા છોકરીઓથી ભર્યું પૂર્યું હતું—હું અભાગણી એ સર્વેને યમને હવાલે કરો અધર થઈ બેઠી છું—

જુદાની કાતરતા, અને ત્હેનો મલીન વેશ જોઈ યોગેન્દ્રની આંખો આંસુથી ડબડબ ભરાઈ ગઈ. જુદા વળી બોલી; એક ન્યાતિભો છે. તે પણ જોવામાં આવતો નથી રે બાપ ?

એમ કહી વૃદ્ધા ત્યાં પછાડ ખાઈ પડી કુમથી બીડ વધવા લાગી. બીડ હતી—તમાશ બીજેને માટે, કલકતા રૂપિયાને માટે રોજ-રોજગારને માટે ફંદ ફરેખને માટે, ઇંદ્રિય મુખને માટે છે. એ સ્વાર્થ પરભ શિખવાનું સ્થાન છે, કુનિતિની ખાણને સ્વર્ગિય મનોવૃત્તિની વધ્ય ભૂમિ છે. અતએવ વૃદ્ધાને ત્યારે બાળુએથી ઘેરીને લોક ટોણ વળી ઉભા હતા અને આ ઘટનાને પોતપોતાની નજરથી જોવા લાગ્યા—

એ દર્શક બોલ્યો કે;—ચાલો બાઈ? કામપર જઈએ. કોઈનું દુઃખ કોણ જુએ? બીજેને બોલ્યો;—એ સર્વ ઠગપણ છે. ત્રીજેને કોઈ બોલ્યો;—બીજા માગવાનો ઢંગ છે. એક નવા આવેલા જાનનારે નિકટની વ્યક્તિને પ્રશ્ન કર્યો;—માઈ, આ શું છે? તેણે સંક્ષેપમાં સર્વ વાત કહી સંભળાવી. સાંભળતાંજ પૂછવાવાળાએ કહ્યું;—ઓહ—એજ વાત છે ને? ત્યારે તો કુશળ છે—

યોગેન્દ્રે પૂછ્યું;—મુઠ્ઠી? ત્હમારા ન્યાતિસાને શું થયું છે?
“ બિમાર છે. હજુ સુધી અરે બાપરે, મ્હાઈ શું થશે દાદા ?

(ત્હમે રહોછો ક્યાં ?)

“ બાગ બજારમાં ”

(અહીં કેમ આવ્યાં હતાં ?)

વૃદ્ધા બોલી;—સાંભળ્યું છે કે આ દવાખાનામાં ધર્માદાથી દવા મળે છે. એ કારણથી કોઈ પ્રકારે મરતાં મરતાં પણ આટલે દૂર આવી, તોપણ બાળુ? કોઈણે આ દુઃખાનીની વાત ન સાંભળી. ઝાહ? હજુ સુધી એક ખંદ ઔષધી ત્હેના પેટમાં ગઈ નથી.

વૃદ્ધા ઉંચા સ્વરથી રોવા લાગી;—યોગેન્દ્ર સમજ્યો ને રોગી સાથે છે નહિ. દવા કેવી રીતે અપાશે? એ રસ્તે થઈ એક ખાલી

ગાડી જઈ રહી હતી યોગેન્દ્રે ગાડીવાનને ગાડી રોકવાનું કહ્યું—ગાડી ઉભી રહી; યોગેન્દ્રે વૃદ્ધાને કહ્યું;—“ આ ગાડીમાં બેસો હું ત્હમાસે સાથે આવું છું. હું ડાક્ટરી બાણી છું. કંઈ શોય કરશો નહિ. ”

વૃદ્ધા ઉભી થઈ બોલી; ત્હમે રાજરાજેશ્વર થાને. કિન્તુ બાણી ગાડી બાહુ આપવાને માટે પૈસા તો મારી પાસે છે નહિ?

યોગેન્દ્ર બોલ્યો;—“ એના માટે ત્હમાને કંઈ ચિંતા નથી; ત્હમારે દવાદાર અથવા ગાડીબાડાને માટે કંઈ શોય કરવાની જરૂર નથી. ”

વૃદ્ધાને હાથ સ્વર્ગ આવ્યું. અનવરત આશ્ચર્ય કરતી ગાડીમાં બેઠી. યોગેન્દ્રે પણ એ ગાડીમાં બેઠો. ને ગાડી ધમધમ કરતી ખામ ખજાર તરફ ચાલી.

પ્રકરણ ૫ મું.

શરીર અને મન.

જે દિવસે દિવસના બે પ્રહર સમયે, યોગેન્દ્ર ઘેર પાછો ફર્યો; વિનોદિનીને માટે ઉત્કંઠાથી અસીમ વિચાર કરતો હતો. ત્યાં વૃદ્ધાને ઘેર આખી રાત અનાહાર અને જાગરણ કરવાથી, અને આજ પણ એ પ્રહર સુધી સ્નાન કર્યા વગર અનાહાર રહ્યો હતો; અને રોગીની પાસે બેસવાથી તેની બરદાસ કરવાં યોગેન્દ્રનું શરીર

અને મન બંને અવસન્ન થઇ ગયાં હતાં, ત્હેના ધણાજ યત્નથી, શેગી બચી ગયો, અને ત્હેનો પથ્યઆદિનો બંદોબસ્ત કરીને તેના નિર્વાહને માટે વૃદ્ધાને કંઈક રૂપિયા આપી યોગેન્દ્ર ગાડીમાં બેઠો. ગાડીમાંથી ઉતરી ઘેર જવું, તે યોગેન્દ્રને માટે પહાડ સમાન હતું તે સમજ્યો કે આજ તો જરૂર જ હું બિમાર પડીશ; ધણાજ કષ્ટથી ઉપર જઈ જેમ હતો તેમ જઈને સુઈ ગયો; કેટલીક ઘાર સુધી થાકીને જોઈને પડી રહ્યો. ઘરમાં એક નોકર અને એક રસોયા સિવાય કોઈ નહોતું બંને જણુ ધડી યોગેન્દ્રની ખખર સેવા આવ્યા એઓ સમજ્યા કે બાળને ધણીજ નિંદ્રા આવી છે, એ સમયે જમાનાની રીતે અનુસરી જે ખુશી થતાંજ અનેયો ડીવાર વિચાર કરતાં એ વખત ઉચિત જણીને સર્વેએ ખાત પી લીધું.

દિવસના ચાર વાગે યોગેન્દ્ર હોંશિયારીમાં આવ્યો. તે સમજ્યો કે તાવ આવ્યો છે. ત્હેણે વિચાર કર્યો. જે માનસિક ઉદ્વેગ અને શારિરિક શ્રમ એ આ તાવનાં કારણો છે, યોગેન્દ્રનાથ ફરી સુઈ ગયો તેના સહચરીઓએ પણ આવીને જોયુ તો બાળને તાવ આવ્યો છે. અને ત્હેણે જઈને બ્રાહ્મણને ખખર આપી. એ બુદ્ધા બ્રાહ્મણને વિશ્વાસ હતો કે, આમાં નાડી જોવાનું કાંઈ કારણુ નથી, અને એ વિષયમાં ત્હેનું જ્ઞાન ગમે તેવું હોય પણ આપણુ સારી રીતે જાણીએ છીએ કે, તરકારીમાં કદી મીઠું તો નાખતાજ નહોતા.

[હાકુર મહાપય યોગેન્દ્રની નાડી જોઈને નોકર સાધુ ચરણને આવી કહેવા લાગ્યો.]

“ બાળની નાડી દૂષિત છે, વાયુનો કોપ અધિક છે. આજની અવસ્થા ઉપવાસની છે. કાલ બીજી વ્યવસ્થા કરવામાં આવશે. ”

નોકર બોલ્યો:—એં બાળને બિમારીની વાત પૂછી હતી. તે-
ઓએ કાંઈ નહિ કહ્યું. બોધ થાય છે જે તેઓને કાંઈ પણ નથી
થયું.

હાકુર મહાશય બોલ્યા:—તેનાથી શું ? હેમને રાતનો ખાવા
પિવાનો અંદોજસ્ત કરો.

યોગેન્દ્ર બાળના અંને નોકરો તેઓની બિમારીના સમ્બંધમાં
આવા પ્રકારની બિમાંસા કરી નિશ્ચિંત થયા, યોગેન્દ્રનાથ એકલા એ
ઘરમાં રહ્યા. નિંદ્રામાં અનેક તરેહનાં સ્વપ્ન અને ખોટી ખોટી શં-
કાઓ આવીને તેઓને ડરાવવા લાગી. જે પ્રહર રાત્રિના ગયા પછી
યોગેન્દ્રનાથની નિંદ્રા ઉડી ગઈ. અને તેઓનાં ડરામણાં સ્વપ્નોનો
છુટકારો થયો. તાવ કभी થયો નહિ. તાવનો સમ્બંધ નથી પણ યો-
ગેન્દ્રને ખબર પડી કે તેને ઘણા એક કલાકોથી તાવે મૂર્ખાની મા-
ફક દૂર્બળ અને ક્ષિણુ કરી દીધો છે. માથામાં ચક્કર આવી રહ્યાં છે.
પૃથ્વી ધૂમી રહી છે, ચારે બાજુ અંધાર છે, ચિંતાનું કાંઈ ઠેકાણું
નથી. ધારો કે સ્થામે ભયાનક વિપત્તિ છે તે સમજ્યો કે તાવ વધારે
નથી. હુકમ કર્યો:—સાધુ ચરણ ?—

હેનો ધીમે અવાજ સાધુચરણના કાનો સુધી પહોંચ્યો નહિ.
કાંઈ વખત બાદ બોલાવ્યો તોપણ, કાંઈ ઉત્તર મળ્યો નહિ. ત્રિજવાર
સાધુચરણ આંખ મીંચતાં મીંચતાં આવી બોલ્યો:—મ્હને બોલાવો છો ?

યોગેન્દ્રને એ કાંઈ યાદ નહિ રહ્યું કે; શા કારણથી 'હેણે સાધુ
ચરણને બોલાવ્યો હતો ? તે ચૂપ રહ્યો. સાધુચરણે ફેર પૂછ્યું.—
મ્હને શું કહ્યો છો ?—

યોગેન્દ્રે આંખ મિંચતાં જોયું અને બોલ્યો;—“ અરે તહમે એ-
કવાર વિનોદિનીને બોલાવે. ને તે ક્યાં છે ? ”

વિનોદિની કોણ છે, એ સાધુ ચરણ જાણતો નહોતો તેણે વિ-
ચાર કર્યો કે શું, બાળને જૂત તો વળગ્યું નથી ને ? તેણે ડરતાં
ડરતાં પૂછ્યું. મ્હને શું કહો છો; તે હું સમજી શકતો નથી.

યોગેન્દ્ર વળી આંખો મિંચતાં અહીં તહીં જોતાં કહેવા લાગ્યો.
“ અરે સુરેશ બાળુ ? ” સાધુ હમણા પણ કાંઈ સમજી શક્યો નહિ.
અને કોઈ પૂછવાનો પણ સાહસ થયો નહિ. અને એ મંત્રી સાહેબ
ઠાકુર મહાપયની સલાહ લેવા ગયા. કિન્તું ઠાકુર મહાપય એ વખતે
નિશ્ચંત મનથી નાક વગાડી રહ્યા હતા. તેથી તેમની સાથે વાત
કરવી. તે સંભવ પણ નહોતું. વાતચિત થઈ પણ નહિ. પ્રાતઃકા-
ળમાં જ્યારે ઠાકુર મહાપયે જ્યારે નાક વિનિની ડ્યુટિ (Duty)
ને રજા આપી ત્યારે સાધુ ચરણે, તેઓને સર્વ હાલ કહી સંભળા-
વ્યા. તેઓએ ગંભીર ભાવથી જીવાળ વાળ્યો.

(ઠીક ઠીક બાળુની ચાલ ચલણ બગડી છે.)

“ કેવી રીતે સમજ્યા પંડીતજી ? બાળુ તો એવા આદમી નથી ”
ઠાકુર મહાપય હસીને બોલ્યા.

ચાલ ઉલ્લું કોણ આદમી કેવો છે. એ કાંઈ થોડું કોઈ કહી શકે
છે. જાણતો નથી જે બાળુનો આજ કાલ ક્યાં જીવ લાગી રહ્યો
છે. ધરમ દહાડે ત્રિજા પ્રહરના ગયેલા રાત્રિ દિવસ રહી કાલ એ
પ્રહર સમયે ઘેર આવ્યા છે એ સર્વ ખરાબ ચાલ છે. જવરમાં
જેમ તેમ બક્તાં બક્તાં પણ ઓરતનું નામ લે છે. નિશ્ચય બાળુની
ચાલ બગડી ગઈ છે. મેં એવું ઘણું જ જોયું છે.

સાધુ ચરણે મ્હોટી મોટી આંખો કરીને કહ્યું;—તેનો ઉપાય ?
“ત્હમ્હારી ખેપરીને મ્હાફ શીર.”

એ બંને પંડીતો બેસીને જે સમયે આવા પ્રકારની સલાહ કરી રહ્યા છે. એ સમયે સુરેશ બાબુ એ ત્યાં આવીને પૂછ્યું બાબુ ઘેર ગયા ?—

સાધુ ચરણે ઉત્તર દીધો:—ના સાહેબ ? તેઓને તાવ આવ્યો છે.

“તાવ આવ્યો છે ?”

જી હા ? પછી કાંઈ ન બોલતાં સુરેશ યોગેન્દ્રના મકાનમાં ગયો. સર્વ લક્ષણ જોઈને સુરેશ માથાપર હાથ મુકી બેસી રહ્યો. યોગેન્દ્રને તાવ વધારે નથી. યોગેન્દ્ર ધીરે ધીરે કનીષ્ઠ સ્વરથી બોલ્યો. સુરેશ-બાબુ ? ત્હમોએ શું જોયું ? જ્વરતો જેવો તેવો નથી. માલુમ થાય છે જે હવે આ જીવનમાં વિનોદિનીનો સાથે ભેટ થશે નહિ. મેં કાલ રાત્રે સ્વપ્ન જોયું છે કે વિનોદિની ધારો કે આકાશની નિચે નક્ષત્રા-માં ઘેરાઈ ગયલી છે; અને હું નિચેથી ત્હને જોઈ જોઈથી બોલાવી રહ્યો છું. કહું છું કે વિનોદ મને છોડીને તું ક્યાં ગઈ ? ધણી વાર પછી વિનોદિની મારા ઉપર રત્નહમરી દ્રષ્ટિ પડી—એ બોલી, પહેલાં કેમ નહિ કહ્યું;—પહેલાંથી કેમ નહિ સમજ્યા ત્હમને જોવાને માટે તો આટલી દૂર આવી છું. પણ હવે તો અહીંથી પાછા ફરવાનો કાંઈ ઉપાય નથી. યોગેન્દ્ર ? હવે આ જન્મમાં ત્હમ્હારી સાથે ભેટ થવાની આશા નથી, હું મૂર્ખની માફક રેવા લાગ્યો; પછી વિનોદિની બોલી;—શુ થશે ? જો આવી શકે તો અહીં આવો; મારાથી ત્યાં જવાયુ નહિ વળી વિનોદ બોલી છટ્ યોગીન્દ્ર—તમો ઉભા રહો હું ત્હમ્હારી પાસે એક બે વાતો કહેવાને આવુ છું. વિનોદ આવી; મેં હથ લાંબા

કરીને લેને પકડવાનું ધાર્યું—ત્યારે તે બોલી;—યોગીન મને હવે ત્હમે પકડી શકશો નહિ. હું ત્હને પકડવાને જેટલો અગ્રેસર થવા લાગ્યો તેમ તે પણ એટલુંજ પાછળ હટવા લાગી. છેવટે હું એક દુસ્તર સમુદ્રરૂપ વિનોદિની પાછળ પડ્યો. મેં ધાર્યું કે હવે વિનોદિની આં બાગી જશે ? કિંન્તુ વિનોદ હસતી હસતી, એજ જળરાશી ઉપર ચઢને ચાલી ગઈ. પણ હું અભાગીઓ; ત્યાં—જઈ શક્યો નહિ. અને તિરપર બેસી વિનંતી કરતો રોવા લાગ્યો વિનોદ સમુદ્રપર હાથ ફેલાવીને કહેવા લાગી—“ પાછા ફરો અને એટા ન કરો; ” છેવટે વિનોદ સમુદ્રની પેલી પાર પહોંચી ગઈ. ત્યારે પણ ત્હની મૂર્તિ કાંઈ કાંઈ દેખાઈ પડતી હતી. અને તે ત્યાં પણ સ્થિર ન રહી ખરાબર ચાલવા લાગી. અને હાથ હલાવીને મને પાછા ફરવાને કહેતી ગઈ એ પછી કમથી એ એટલી દૂર ચાલી ગઈ કે; તે દેખવામાં આવી નહિ—શેર ચંત્રણાથી હું મુડદાની તરેહ થઈ ગયો; એ સમયે ત્હમે આવ્યા—અને મ્હારી નિંદ્રા તુટી જતાંજ, આમંત્રણાનું અવસાન થઈ ગયું. સુરેશ; એ શું ખરાબ સ્વપ્ન હશે ? ભાઈ; મ્હાર શું થશે ?

સુરેશે જાણ્યું કે વિનોદિનીની ચિંતાથી ત્હને આ દુઃખ ઉત્પન્ન થયું છે; જ્યાં સુધી આ ચિંતાનો છુટકારો નહિ થાય, ત્યાં સુધી જીવનની આશા ત્યાગ કરવી પડશે;—બોલ્યો,—

“ચિન્તા શી વાતની છે ? હું વિનોદિનીને આવવાનું લખું છું” આવવાનું લખશો, એ મ્હારા પત્રોનો ઉત્તર નથી આપતી; માટે એ બિમાર છે. આવી શકશે નહિ—માંછ શું થશે ? સુરેશ સમજ્યો, શ્રોત જેટલું હોય તેટલું સંભવ છે—ઉલટી—ચિન્તા વધી ગઈ છે. બોલ્યો;—હું રજીસ્ટર્ડ કરી પત્ર લખું છું.—

(જે કે તે કુશળ નહિ હોય.)

“ તો પણ ત્હમારા જિભારીના હાલ સાંભળીને કોઈને કોઈ જરૂર આવશેજ. ”

(વિનોદનુ શરીર સારૂ હશે તો પણ નહિ આવે.)

હવે જે એમ હોય તો એવી વાત સમજો જે; વિનોદ પાપી છે. શોચ કરવો તો દૂર રહો; પણ તમારે તેનું નામ પણ ન લેવું—

યોગેન્દ્ર આંખો યોગતાં ધીરે ધીરે બોલ્યો;—પરમ દિવસે જી-
હ્મીશ કે, વિનોદિની માણસ છે કે પથર—

સુરેશે ગભરાઈને પત્ર લખ્યો, પોતાની લખાવટથી માલુમ થયું
જે—જે વિનોદ રાજપુત્રીમાં હશે તો પત્ર વાંચતાં જરૂર (અવસ્થા)
અહિં ચાલી આવશે—

સાધુ ચરણે હુકમનો આદર કરી, પત્ર પોષ્ટમાં નાંખી રજીસ્ટર-
ની રસીદ લાવી સુરેશના હાથમાં આપી દીધી; અને યોગેન્દ્રને રસીદ
ખતાવતાં બોલ્યો; આ જુઓ રસીદ છે. ત્હમે ચિંતા ન કરો, પરમ-
રોજ કોઈની સાથે વિનોદિનીની સ્વારી આવી ત્હમારા દરવાજા પર
ખડી થઈ જશે, આ સમયે તમે સ્થિર થાઓ, દવા દાડનો ખંદોખસ્ત
કરું છું—

ગભરાયેલા કોલેજમાં જઈ સુરેશે અધ્યક્ષ સાહેબને આંખોમાં
આંસુ લાવતાં, સર્વ વાત નિવેદન કરી. અધ્યક્ષ ડાક્ટર સાહેબને
ચિઠ્ઠીલખી, સુરેશ ડાક્ટર સાહેબને લઈ જલદી યોગેન્દ્રને ઘેર આવ્યો.
અને યથારીતી ત્હેની દવા કરવા લાગ્યો. સુરેશ સર્વ કામ છોડીને
પોતાના રોગ ગ્રસ્ત મિત્રની શય્યાની પાસે બેસી, તેની જીવ દધને
ચાકરી કરવા લાગ્યો, ગઈ રાત્રે સુરેશને નિંદ્રા પણ આવી નથી.
અને ડાક્ટરે દવા આપવાથી યોગેન્દ્રને કંઈ પણ ફેર માલુમ પડતો નથી.

બોટી સલાહ.

તાં જોતાં છ દિવસ વિતી ગયા, યોગેન્દ્ર બિમારજ છે. સખત ઉનાળાનો ગરમી છે. દિવસના ત્રણ વા-
ગ્યા છે. યોગેન્દ્ર એમકાનમાં પોતાની શય્યાપર પડેલો
છે, એ આંખો ચોળતી મિછાનાની પાસે બેઠેલી.
એક જગન્મોહિની સુંદરી ધીરે ધીરે રોગીને દવા
કરી રહી છે. તેની પાસે પલંગની નિચે એક ખીજ સ્ત્રિ બેઠી છે.
એ પણ આપણી વિરત્રામની નામચીનદાસી માધીજ છે. પાસેના
એક મકાનમાં ખુરશીપર બેઠેલો સુરેશ, ઉઘી રહ્યો છે એ ધરમાં
સુરેશની પાસે એક ખીજ ખુરશીપર, એક બાળક બેઠેલો છે. એ
બાળક નિલરતન કમલિનીનો ભત્રીજો હોના જેટ (સ્વસુર પક્ષ)
નો દીકરો છે.

દરવાજાની બહાર એક પાલખી પડી રહી છે—પાલખીની સાથે
આવેલો દરવાજા ચીખો દરવાજામાં બેઠો ખમાપર ભાર દઈ, નાક વગા-
ડી રહ્યો છે; ઉડીસાના રહેવાવાળા તિલકચંદનથી કપાળ ચિતરો
નખેલા પાલખીવાળા, દરવાજાનો રસ્તો છોડી દાદરની ખીજ બાગુએ
કપડાં મિછાવી સુઈ રહેલા છે. કેવળ એક બેઠેલો તમાકુ પી રહ્યો છે.

યોગેન્દ્રે એકવાર આંખ મિચીને જોયું; તો કમલિની પરમ
સ્મરણીય મુખ હોના નયન પથમાં ચલોત થઈ ગયું—

કમળ બોલી;—“યોગીન ?”

યોગીનનાં એ સંમયે નેત્ર બંધ હતાં અને તેના કાનો સુધી
કમળનો પોકાર પહોંચ્યો નહિ. કિન્તુ યોગીવાર બાદ યોગેન્દ્રે ફર
જોખો બોલી જોતાંજ બોલ્યો;—કમળ હામે છે.

કમલિની બોલી;—તમારી બિમારીના હાલ સાંભળી આવી છું.

યોગેન્દ્ર;—“ અને વિનોદ ? ”

કમલિની;—એ ખુશી મનમાં છે.

યોગેન્દ્ર;—મહારી ચિટ્ટીનું શું થયું ?

માધીએ કમલિની કૃપમાં ચૂટણી ખણી;—

“ કમલિની બોલી ” તમારી ચિટ્ટી વિનોદિનીને આપવામાં આવી નથી. કારણ વિનોદિની ગર્ભવાંતિ છે એટલે તેને સંવાદ આપવો ઠીક નહિ.

એટલું દુઃખ હતું છતાં યોગેન્દ્રના મુખ પર હસવું—આવ્યું; માયા ? તમારી પ્રભુતાનો પાર નથી, તે બોલ્યો, ઠીક સાર ક્યું કે, તે પત્ર ન આપ્યો.

કમલિની ધીરે ધીરે બોલી;—એ ચિટ્ટી મારા હાથમાં આવી. મેં જોયું કે લખાવટ કોઈ બીજાના હાથની છે. મેં તે વાંચ્યો. ચિંતાર્થમાં મને નિંદ્રા પણ આવી નહિ. રોતાં કકળતાં સહવાર થયું. સવારમાં હઠીને મેં સવેને કહ્યું કે; મેં મારા જોડના છોકરાને સ્વાનમાં ગાંડે જોયો છે. આજ હું તેને જોવાને જઈશ કોઈએ ના કહી નહિ. ને હું ચાલી આવી.

આપણું પહેલાં કહી ચુક્યા છીએ કે કલકતામાં કમળની સાસુ છે; એ એવાં બહાનાં કહાડી વખતે વખતે કલકતે આવતી જતી હતી. આ વખતે પણ એવું બહાનું કાઢીને આવી હતી.

યોગેન્દ્રે કહ્યું;—કમળ ? તમારા ગુણોની સીમા નથી. હું તમારા આગળ જેટલો રૂણી છું. તેનો પરિશોધ થઈ શકશે નહિ; કમલિની-

એ કહ્યું;—યોગેન્દ્ર ? તમારા માટે મારા ઉપર જે કષ્ટ વિતી રહ્યું હતું. તેના હાલ હું શું બતાવું ? ભગવાન તમોને સાન્નિતાન ઉઠાડે સુખી રાખે; એમાં મારો પરમ લાભ છે. અને પરમ કલ્યાણ છે.

“ કમલિનીની આંખોના ખુણામાં ટપક ટપક બે ‘મુંદ આંસુ’ બરાઈ આવ્યાં; પણ યોગેન્દ્ર એ જોઈ શક્યો નહિ. કેમકે થાકના માર્યાં. તેણે આંખો મીંચી દીધી હતી. ”

કમલિની યોગેન્દ્રના માથાપર હાથ ફેરવતાં એકી ટસે તેના સુખની શોભા જોવા લાગી. શોય કરવા લાગી. શરીર રક્તમાંસથી બનેલું છે; હૃદય, મનુષ્ય હૃદયની હિત વૃત્તિઓથી ભરેલું છે. ત્યારે શા ઉપર હું આ લોભ સંવરણ કરું ? શું આજ સુધી કોઈપણ સ્ત્રી આ જગતમાં આ લોભને વશ થઈ શકી નથી ? હવે જે કોઈ પતિ-વૃતા હોય તો તે દેવી છે. પરંતુ હું એ દેવત્વ નથી ચહાતી, હું એ આમ્ય આકાંક્ષા કરી નિવારણ નહિ કરી શકું. લોકોની ઇચ્છા હોય તો ભલે મને પિશાચણી કહે, જે આ પાપથી મને અનંતકાળ સુધી નરકભોગ કરવા પડે તોએ પણ સ્વિકાર છે; તો પણ હું એ લોભ નથી રોકી શક્તી. વિનોદિનીનો સર્વ નાશ થશે, એમાં શું ? આ જગતમાં શું. કોઈણે ખીજનો સર્વ નાશ કરી પોતાનું બલુ નથી કર્યું ?—ક્યા રાજાએ માણસોના રક્તથી પગ ધોયા વગર મસ્તકપર મુગટ પહેર્યો હશે ? કિન્તુ વિનોદ તો મારી પરાયી નથી. એ પરાયી નથી ખરી પણ યોગેન્દ્રની સાથે તેનો ચિર વિચ્છેદ થયા વગર મારી આ-શા ફળીભૂત થશે નહિ, એમાં મારો શો દોશ છે ? કેટલાએક બાદ-શાહ; અને કેટલાએક રાજાઓએ; પિતૃ હયા, બ્રાતૃ હયા, પુત્ર હયા, કરીને રાજપદ મેળવ્યું છે; હવે જ્યારે સામાન્ય રાજપદના લોભથી

એવાં એવાં ખોટાં કર્મ કરી શકે છે. ત્યારે હું અતુલનિમ સંપત્તી કેમ નહિ-પોતાની બહેનને વંચિત કરી શકું ?

“ બંધ દરવાજાની પાસે આવી સુરેશ બોલ્યો,—દવા ખવડાવવાનો સમય થયો છે. સીસામાં દવા રાખી છે. તેમાંથી એક બામ દવા આપી દેજો ? ”

કમલિની દવાનો બંદોબસ્ત કરવા લાગી.

પ્રકરણ ૭ મું.

નવિ વ્યાધિ.

લેજના સાહેબની ચિકિત્સા અને સુરેશ તથા કમલિનીના ચતુરતા કૃમશ યોગેન્દ્રના રોગનો છુટકારો થયો. એક મહિના બાદ આજે ફેર તહેનાથી ભેટ થાય છે. આ એક મહિનામાં એ એવો બદલાઈ ગયો છે કે—ધારો કે તે યોગેન્દ્રજ નથી તેની એ કાન્તિ એ રૂપ સર્વ કંઈ રોગના આક્રમણથી વિનિષ્ઠ થઈ ગયાં છે.

યોગેન્દ્ર એકલો બેઠો છે. તે સમયે માધી ત્યાં આવી પહોંચી; યોગેન્દ્રે માધીને બેઠ હસતાં હસતાં પૂછ્યું; “ શી ખબર છે ? ”

“ મોટી બહેન આવશે, એ કારણથી મને પહેલાંજ ખબર આપવાને માટે મોકલી છું. ”

તમારી મોટી બહેનના ગુણોની શીમા નથી, તમારી ન્હાની બેને તો મને એકવાર દેખો દીધો છે.

“ માધી જરા હસમુખી થઇ બોલી;—એ કેવી વાત ? માથા પર ચઢાવવાની ચીજને કોઈ પગથી ઠેલી મૂકે છે ? ”

(બેઉતો તેમ છું.)

“ કેમ જમાઈ બાબુ ? ”

તેણીએ મારી ખબર પણ નહિ લીધી ઠીક સાંભળ્યું છે કે તેને ગર્ભ છે. એ પણ તેણીએ મને તો કહ્યું નથી.

વાત સાંભળીને ધારો કે માધી, આકાશમાંથી ખરી પડી ચમક-કમક થતાં, આંખો સ્થિર કરી બોલી;—“ ગર્ભવંન્તિ છે એ કેણે કહ્યું ? ”—

યોગેન્દ્ર બોલ્યો;—વાહ, તમારી મોટી બહેનજ તો ?—

માધી પહેલાંની માફક આંખો સ્થિર કરીને બોલી;—કેમકે બાબુ ધરની કોઈ વાતો અમારાથી છાની હશે ? એ એવી વાત તો મેં સાંભળી નથી. ઠીક, એમ હશે—“ શું કહે છે ? ”

હુ ખરાબર જાણુ છું કે ન્હાની બેનને ગર્ભ નથી, કેમકે આવવાના એક દીન પહેલાં તો નાની બેન તમારો પત્ર લેવાને આવી હતી અને ઘણીવાર સુધી મોટી બહેનની સાથે એ વાતો કરતી હતી. તો એ વાતનું તો મને કાંઈ ઠેકાણું લાગ્યું નહિ.

યોગેન્દ્રે ગમરાતાં કહ્યું;—નારો પત્ર તેને મળ્યો હતો ?

માધી બોલી;—આપરે, સર્વ દોષ હવે મારા માથેજ આવવો ધારોછો. હું તો ખરાબર મારી જાતેજ તેને પત્ર આપ્યાં કરું છું. પણ તેને કેમ નહિ મળતો હોય ?

યોગેન્દ્ર અસ્થિર થઈ ગયો એ સમજી શક્યો નહિ કે આમાં કંઈ વાત સાચી ? વિચાર કર્યો; માધીની વાત જૂઠી હશે. તેને મનમાં કંઈ ક્રોધ થયો બોલ્યો;—માધી, તું શું મ્હારી સાથે મસ્કરી કરી રહી છે ?

માધી સંકોચાતાં બોલી;—અરે એ કેવી વાત જમાઈ બાબૂ ? એવી વાતોમાં ત્હમ્હારી સાથે મસ્કરી હોય ?

યોગેન્દ્રને વધારે ક્રોધ ચઢી આવ્યો;—તેણે કહ્યું; ત્યારે શું ત્હમ્હારી મોટી બ્હેન જૂઠી છે. “ એ કેવી રીતે કહું ? ”

યોગેન્દ્રનો ક્રોધ સહિષ્ણુતાની પાર કરી ગયો;—તેણે કહ્યું જુઠી મારા સ્વામેથી ચાલીબ;.

માધી રોષ પડી અને બોલી;—મ્હારી શી કસુર છે ? હું જાણતી હતી કે એમ કહેવાથી મને શું થશે ? એમાં મ્હારે શો દોષ ?

યોગેન્દ્ર બોલ્યો;—તું પિશાચીની, તુરાક્ષસી, તું સર્વ ત્રાશીની છે. હમણા મ્હારા સામેથી ચાલીબ.

માધી રોતી રોતી બહાર ઉભી રહી. ઉભી ઉભી ડુસકે ડુસકે રોવા લાગી. એ અવાજ યોગેન્દ્રના કાનોમાં પડ્યો, તે ધણોજ વિરક્તિની સાથે બોલ્યો;—“ સ્ત્રિઓની રસના આમાં અનિષ્ટાની જડ છે. ”

(આ ચેષ્ટા જનીત કલેશથી યોગેન્દ્ર દિર્ઘ નિશ્વાસ છોડી માથાપર હાથ દઈ સુઈ ગયો.

પ્રકરણ ૮ મું.

માધીની ખટપટ.

યઃ એક કલાક બાદ કમલિની અને નિલરતન યોગેન્દ્રના મકાનપર આવ્યાં. ધારો કે યોગેન્દ્રના મકાનપર પહેલ વહેલીજ કમલિની અને માધીની ભેટ થઇ. માધીએ ધીરેથી કહ્યું. “રાગે જોર પકડ્યું છે.”
(એની દવા ?)

“ હમણા શું; હમણા વધવા લો; ”

(પોતાની મેજે વધશે ?)

“ વધ્યા પછી દવા આપવાથી સાર થશે ? ”

(હા, નહિ થાય તો ક્યાં જશે ?)

“ પણ એના માટે પથ્ય જોઇએ, અને પથ્યથી સાર થાય તો વિનિવૃત્ત નશીબ જોર કરે, માટે કુપથ્ય આપો મેં પણ થોડુંક આપ્યું છે. ” માધીએ કમલિનીના કાનમાં ધીરેથી કહ્યું.

“ કેવી રીતે આપું ? ”

જુઓ. જેમ મને દુઃખ પડે છે; તમારે માટે મારે પાછાં જવું પડશે. મારા ઉપર જમાઇ બાબતો મોટો ક્રોધ છે. હવે તો થયું તે થયું. હું તો હવે તૈયારી કરું છું. તમારા મનમાં જેમ સમજાય તેમ કરો; શોભ કેવી વાતનો પેટ ભરવા રહેવું તે પીઠ પણ સહન કરે છે.

“ તમે વિચાર કરો. ”

જે સમયે કમલિની માધીની સાથે વાત ચીત કરવામાં લાગી હતી. એ સમયે નિલરતન ઉપર જઈ, બાબૂની સાથે વાતો કરી રહ્યો હતો. પાછો આવીને બોલ્યો.

“ કાકી ? હમણાજ યોગેન્દ્ર બાબૂની તખીયત વધારે ખગડી ગઈ છે. ”

કમલિની જલદી ઉપર ચઢી, અને યોગેન્દ્ર બાબૂના બે વિલા-યતી ફૂતરા હતા, તેમની સાંકળ ખોલી નિલરતન રમવા લાગ્યો.

ઉપર આવી કમલિની એ જોયું તો યોગેન્દ્ર આંખો બંધ કરી ને ઝિછાનાપર સુઈ ગયલા છે. તેણીએ બોલાવ્યો. યોગીન ?

યોગેન્દ્ર ઉઠ્યો;—બેટા પણ તેણે કાંઈ વાત કરી નહિ. શું કહે કાંઈ તેને યાદ પણ આવ્યું નહિ. કમલિની એ પૂછ્યું;—યોગેન્દ્ર શું તમારી તખીયત આજ ખરાબ છે. જવાબ મળ્યો, હા, “ કેમ એમ થયું ? ”

યોગેન્દ્રે ઉદ્ધત ભાવથી કહ્યું;—માધીને તમે જાણતાં નથી. માધી સર્વ નાશીની છે. માધીની મોહ માયામાં તમે ફસાઈ ગયલાં છો. ત્હેની સંગત છોડી દો;

કમલિની વિસ્મિત થતાં બોલી;—કેમ યોગેન્દ્ર માધી એ શું કર્યું છે. સારે યોગેન્દ્રે એક એક વાત કરતાં સર્વે સંબળાવી દીધું. સાંબળી કમલિની એ કહ્યું;—ધણીજ અનુચીત વાત છે. માધી દસી તુલ્ય છે. તો તેણીએ દાસીની તરેહ રહેવું જોઈએ સાચુ હોય અથવા જુઠું હોય પણ આપણી ધરાઉ વાતોમાં પડવાનું ત્હેને શું કારણ ? હુ તે વાતને માટે હમણાજ ત્હેને કહાડી મૂકીશ. કેવી મ્હોટી વાત છે ? વિનોદની વાત ચલાવવામાં માધીને શી મતલબ ?

યોગેન્દ્ર કાંઈ ચંચળ થઈ ગયો;—વિચાર કર્યો, કે આની અંદર કાંઈ એવી વાત છે. કે કમલિની જાણીને છુપાવી રહી છે બોલ્યો; હોય ન હોય પણ માધીએ મારી સાથે મશ્કરી કરી છે. તમે આ સમયે મને સાચી વાત કહી સંભળાવો.

એવી વાત કહી તેને મશ્કરી કરવી એ રીત છે ? મશ્કરી કરવાને માટે શું કાંઈ ખીજી વાત નહિ હતી ? જે વાત કહેવાની નથી તે તેણીએ કેમ કહી દીધી ?

યોગેન્દ્રનું મન ચંચળ થઈ ગયું ને ધીરજ રાખી શાન્તિથી બોલ્યો; ત્યારે શું તેની વાત સાચી છે ? હવે તેણીએ સાચી વાત કહી છે તો તેનો દોશ શો ?

કમલિનીએ ક્રોધ બર્યા અવાજથી કહ્યું;—શો દોશ છે. સાચુ હોય તો જીવું હોય એનાથી તેને શી મતલબ ? વિનોદિની બેટી વહુ કરી એમાં હવે કાંઈ દોશ હોય તો તે ત્હમોને કહેવાની માધીને શી જરૂર હું હમણાજ માધીનું મોં જોવાની નથી હમણાજ તેને કાઢી મૂકું છું.

યોગેન્દ્રનું ચિત્ત એટલું વિચલીત થયું કે; જેનું ઠેકાણુ પણ નહિ તેણે વિચાર કર્યો કે, વિનોદના સુખમાં કોઈ એવી બયાનક વાત છે. જેથી કમલિની જાણતી છતાં પણ નથી કહેતી. ધણેજ વ્યાકુળ થતાં તેણે પૂછ્યું. બોલો કમલિની તમારા પગે પડુ છું. તેનો માર્મિક અર્થશો છે ?

જવાબ મળ્યો;—શું કહું યોગેન્દ્ર ?

યોગેન્દ્રે પૂછ્યું;—વિનોદિની ગર્ભવંન્તિ છે કે નહિ ?

“ જુઓ, યોગેન્દ્ર ? વિનોદિની બાળક છે. ઉચિત અનુચિતની વિવેચના કરવાની સમજ તેનામાં હજી સુધી નથી. આ સમયે એની વાતમાં એવો ખ્યાલ કરવો. આપણને ઉચિત નથી. ”

(અરે ? એ મર્મવંન્તિ છે કે નહિ એ ખુશ ખબર હું જાણી શકતો નથી.)

કમલિની હવે પહેલાંની માફક કંઈને કંઈ જીવાળ આપતાં અસલ જીવાળ છુપાવવા લાગી. બોલી;—વિનોદ ? મારી બેન છે. મેં તેને બોળામાં રમણી મોટી કરી છે. મારે બીજી કોણ છે ? હું તેને પ્રાણીથી પણ અધિક માણુ છું. હું તેનો દોષ, અપરાધ, કોઈ પ્રકારે કહી શકતી નથી હું મારાપર છરી ફરી જાય તો પણ તેની બોટી કોઈ વાત પ્રગટ કરી શકતી નથી.

વાત સમાપ્ત થવાની સાથેજ કમલિનીના આંખના ખુલામાં આંસુ આવી ગયાં, યોગેન્દ્રનો સંદેહ વિશ્વાસ, અને કૌતુહલ, એટલું વધરા લાગ્યું કે;—તે ક્ષણ ક્ષણમાં પોતાના હૃદયપરતુ પ્રભુત્વ બોવા લાગ્યો, વિચાર કરતાં વિનોદના માટે કોઈ એવી એમની વાત છે કે જેને મારી આગળ પ્રગટ કરતાં વિનોદનું અનિષ્ઠ થઈ શકે છે. એવી બચાવ વાત છે. તેણે એકીટસે કમલિની તરફ જોતાં કહ્યું;—

કમલિની ? વિનોદિની તમારી મોટા પ્યારની વસ્તુ છે ? એ હું જાણી શકતો નથી. પણ ખતાવો કે શું ? હું તમારો પરાયો છું ? જે સ્નેહના પ્રભાવથી વિનોદ તમારી પોતાની છે. એ સ્નેહપર શું મારો અધિકાર નથી ? માધીના મોંઢાથી મેં જે કંઈ સાંભળ્યું છે. અને અસલ ખીના નહિ જાણવાથી સંદેહ છે કે કેવી રીતે મહાર મૃત્યુ થશે ? એ શું ત્હમે નથી જાણતાં ? એ વાત જાણીને પણ જે તમે

મને અંદરની માર્મિક વાત નહિ કહો તો હું કેવી રીતે જાણીશ ? શું તમે મારા ઉપર સ્નેહ નથી રાખતાં ? હવે એવા પ્રકારે મને કષ્ટમાં નાખી તમે નિશ્ચિંત રહી શકશો તો શા માટે બિમારીના દાલ સાંભળી તમે અત્રે આવ્યાં છો. કેમકે ત્હમે આટલી સેવા યત્ન કરીને તમે મને મોંતથી બચાવ્યો છે. ત્હમારો સ્નેહ કેવળ મોંઢાનોજ છે. શું ત્હમારે એવું પદ્ધતરનું હૃદય છે ? તો તે હું પહેલાંથીજ જાણી શકતો નથી. સ્ત્રિ ચરિત્ર એવું અગમ-અથાહ છે કે, તેનું રહસ્ય કોણ જાણી શકે ?

કમલિનીની આંખો છલછલ ભરાઈ આવી અને તે ખોલી, યોગેન્દ્ર, તમે મારા ઉપર અભીમાન કરી શકો છો. તમારા ઉપર મારો કેટલો પ્યાર કેટલો સ્નેહ છે, એ હું કેવી રીતે સમજાવું, યોગેન્દ્ર ? મારા હૃદયમાં તમારા માટે જેટલી મહોખત છે તે તમે કદી સમજી શકશો ? તમે સમજી શકતા નથી એ એક જાતનું મને પરમદુઃખ છે. યોગીન્ ? તમે મારા પોતાના હૃદયથી પણ અધીક છો. અને મારા પોતાના છો. હું વિનોદિનીને દુઃખના સાગરમાં ડૂબાવી શકુ છું. પણ તમારા પગમાં જે દર્બનો કાંટો લાગે તો પણ હું સહન કરી શક્તી નથી. યોગીન્ મને ગાળો ન આપો. જગત નિર્દય છે-ત્હમે નિષ્કુર છો ત્હમે.

કમલિની કાંઈ વધારે ખોલી નહિ;—અને ખોલી શકી પણ નહિ. એમાં કપડું દઈ રોવા લાગી દુઃખની વાત છે કે સર્વ મનુષ્યોના મનની ગતિ, એક સરખી નથી હોતી. કમલિની એ જે કારણથી જે મતલબમાં આટલી વાતો કહી છતાં યોગેન્દ્રના મનની ગતિ બુદ્ધિજ તરેહની હોવાથી તે તેના બીજે અર્થ સમજી ગયો. તે સમજ્યો કે કમલિની જેવી ઉદાર સ્વભાવાસ્નેહ પરાયણા, કામિનીને મેં પદ્ધતર

કહી ધીક્કારી છે. તેનાથી તેના મર્મમાં ચોટવા લાગી છે. અને મનમાં ખોટો ખ્યાલ પહોંચી ગયો છે. માટે તે રૂવે છે. અને તેણીએ મને નિષ્ઠુર કહ્યો છે, એટલે વિચાર કર્યો કે, આ વાત સારી થઈ નથી.

“કમલિની મારા ઉપર ક્રોધ ન કરો, વિનોદિની તમારા પ્રાણોથી પણ વહાલી છે. તે હું જાણું છું. તેની નિંદાની વાત કહેવામાં તમને સંકેચ થાય છે. એમાં સંદેહ શો? પરંતુ એ વાત જાણવાને માટે જોટલો વ્યાકુલ થઈ રહ્યો છું. તે હું તમને કેવી રીતે ખતાવું? એ માટે મારા મોઢાથી કંઈ કડવી વાત નિકળી ગઈ હોય તો મને ક્ષમા કરશો. તમારી આંખોમાં આંસુ જોઈને મને ઘણું કષ્ટ થાય છે. મને સર્વ વાતો કહીને તમે મ્હાર દુઃખ દૂર કરો.”

(કમલિની મનમાં બોલી;—ચુલ્હામાં જાય વિનોદિની વિનોદિનીના વિચારમાં તમે વ્યાકુળ થઈ રહ્યા છો. વિનોદિનીને નહિ ભૂલવાથી અને તેને તમારી આંખોના કાંટો ખનાવ્યા વગર મારી આશા કેમ પૂર્ણ થશે. હું એવું કરીશ કે, મારી વાસના પૂર્ણ ન થાય તો તમેને વિનોદિનીના થઈને રહેવા દઈશ નહિ).

જાહેર બોલી;—યોગેન્દ્ર? હમેને અત્યંત કષ્ટ થઈ રહ્યું છે. તે હું સમજી છું. હું તમારું આ કષ્ટ છોડાવી મુક્ત કરું છું. પણ પહેલાં એમ કહો કે આ વાતથી વિનોદિનીનો કાંઈ દોષ તો નહિ માનો?

યોગેન્દ્ર જાણતો ન હતો કે કેવા પ્રકારની ઘટનાને પ્રાગ્વચ્છે, કેવી માનસીક પ્રવૃત્તિનું કેવું પરિવર્તન થઈ જાય છે એટલે બોલી ઊઠ્યો;—“આ વિષયમાં તમારે અનુરોધ કરવોજ વ્યર્થ છે. વિનોદિની હજાર કસૂર કરે તો પણ મારી માંસીને લાયક છે. મારી નજરમાં સદાય વિનોદ અમૃતનો આશાર છે.”

(કમલિની મનમાંને મનમાં બડબડવા લાગી—જ્યાં સુધી આ વિષ નહિ થશે. ત્યાં સુધી હું કેમ છોડી શકીશ ?) પ્રકાશમાં બોલી,— ભગવાનને પ્રાર્થના છે કે, એની તરફ ત્હમારી સદાય એવી પ્રિતિ દ્રઢ રહે. એ બાલિકા છે તેનાથી કંઈ કસુર થાય તો તમારે માફ કરવું ઉચિત છે; બોલો, તમે શું જાણવા ચાહો છો ?

“ ઠીક કહો વિનોદિની ગર્ભવંન્તિ છે કે નહિ ? ” (નહિ)

યોગેન્દ્ર ચમકીને બોલ્યો;—ત્યારે તમે મને એવી વાત કેમ કહી હતી ?

ત્હમારાજ માટે;—એવી કોઈ વાત ન કહેવાથી; એ સમયની ત્હમારી ચિંતા દૂર થઈ શકતે નહિ; અને રોગ પણ દૂર થઈ શકતે નહિ.

“ વિનોદિની તનદુરસ્ત છે ? યોગેન્દ્રે ખુશી થતાં પૂછ્યું ”— જવાબ મળ્યો,—હા ?

“ મારી ચિટ્ટી ત્હેને મળી હતી ? ”

મેં જોયું છે કે તમારા કોઈ પત્રો તેને મળ્યા છે ખરા “કમલિની એ બીન પરવાહથી જુવાબ વાલ્યો.”

કોઈવાર પછી ચુપ રહી યોગેન્દ્રે કહ્યું;—તેનો ઉત્તર તેણીએ કેમ નહિ આપ્યો તે જાણો છો ?

વિનોદિનીએ કહ્યું;—હું જાણતી નથી મેં એ વાત તેને વારંવાર કહી પણ ન જાણે કે તે આજકાલ સુધારાની ટાંચે વળેલી છે.

યોગેન્દ્ર ધણીવાર સુધી શોચ કરતાં વિચાર કરી બોલ્યો;—જુઓ કમલિની ? હું આજ; ન મની શકે તેવી વાતો સાંભળી રહ્યો છું; એ વાત કોઈ બીજી કહે તો મને વિશ્વાસ પણ ન પડે પણ તમારી

કાંઈક વાત સાંભળ્યા બાદ મને એક સમજાય છે જે વિનોદ બોલે રસ્તે ચઢી ગઈ છે.

કમલિનીએ મનમાં મનમાં કહ્યું;—વિનોદ આ જગતમાં પું સુખી છે. ત્હારા ઉપર યોગેન્દ્રની જેટલી પ્રીતી છે. તેનું અહીં કહી શકતી નથી. પણ હું તેનાથી રહેવા નહિ દર્શા; કદી નહિ—

પ્રકાશમાં;—એ પણ કેમ કહી શકું? વિનોદ સંસારના કાંઈ કામમાં બૂલ નથી કરતી કદી કાંઈ ઉટપટાંગ વાત નથી કહેતી તેનું હસવું ખુશી થવું. કાંઈ આશુ થવું નથી—ત્યારે કેવી રીતે કહું કે વિનોદની ખોટો રસ્તો ચઢી ગઈ. યોગેન્દ્ર? હું તમને શું કહું—વિનોદની ના શોધમાં હું મરી જાઉં છું. મેં વિચાર કર્યો હતો કે સમય આવવા પછી કાંઈ વખત જોઈ તમને આ બાબતે જાણીતા કરીશ; હવે બીજો કાંઈ મત પૂછો; હું બીજું કાંઈ નથી જાણતી. અને કાંઈ કહીશ પણ નહિ.

યોગેન્દ્ર નિશ્વાસ નાખી બોલ્યા;—મને કાંઈ બીજું જાણવાની આવશ્યકતા નથી. માધીનો કાંઈ દોશ નથી મેં વ્યર્થ તેને ગાળો સંભળાવી છે. તમે તેને હવે કાંઈ કહેશો નહિ; વળી થોડીવાર શોધ કરીને બોલી; હું બીજું કાંઈ એક પૂછું?

“ વિનોદને માટે;—યોગિન્દ્રે આતુર સ્વરથી પૂછ્યું. ”

“ જવાબ મળ્યો;—હા? ”

હવે શું બાઈ, જવાબો, ક્રોધ ન કરો, વિનોદ બાલિકા છે.—

કેમ, કમલિની હું તો કહી ચૂક્યો છું કે વિનોદની કસુરમાં હું પોતાના મનને વિક્ષિપ્ત નહિ કરું. વિનોદે મારી બિમારીની ખબર સાંભળી હતી?—

(હું તમને શું કહું ? માથાફાડ ખાલી શા માટે કરવી ? ત્હમે શું સાંભળશો ?)

હું તો સર્વ જાણી ગઇ હતી કે અમાગણી વિનીનો સર્વ નાશ શિર ઉપર છે. હવે તો જોઉં કે ત્હમારા કહેવાથી આવી નહિ. ને હું તેની સર્વ નાશિની કે તેને અહીં બોલાવી રહી છું યોગેન્દ્ર ? જ્યારે ત્હમોએ મને આટલું કહ્યું છે ત્યારેજ; અને હવે બીજું કંઈ પૂછો તે પણ બતાવું છું. પરંતુ મેં ત્હમારા આટલા અનુરોધ સાંભળ્યા; પણ ત્હમે મારો એક અનુરોધ સાંભળો, ત્હમે બુદ્ધિમાન, વિદ્યમાન, ધીરછો. વિનોદ બાળક છે. યોગેન્દ્ર ? ત્હમે મારા સમ ખાઓ. અને મારી મરી ગયલી દેહ દેખો, કે ત્હેના ઉપર ગુસ્સો ન કરવો. અથવા ત્હેના તરફ કંઈ પણ વિચાર કરો. હું જન્મથીજ દુઃખી છું-ભાઈ ? મ્હાઈ મોં જોતાં વિનોદ પર ક્રોધ ન કરવો.

કમલિનીની આંખોમાં આંસુ આવી ગયાં; તેણીએ કપડાના છેડાથી આંખો લુછી, આદમીનું હૃદય ક્યાં સુધી સહન કરી શકે ? એ કમલિની જાણતી હતી.

યોગેન્દ્રે કહ્યું:-ઠીક હશે હવે બોલો વિનોદે મ્હારી બિમારીનો સંસ્વાદ સાંભળ્યો હતો ? કે નહિ:-

તેણીએ મને રજીસ્ટર્ડ પત્ર બતાવીને કહ્યું હતું; કે બ્રહેન; આવી ખબર આવી છે. બોલો શું કરવું ? કલકત્તાના મકાનોમાં જવું ઠીક નહિ. વિશેષતઃ માઈ શરીર પણ બરાબર નથી તેઓ તો તલતું તાડ બનાવી દે છે. જરા તબીબત મંદ પડી હશે તે સાઈ થઈ જશે. હું જઈને શું કરું ? એવી વાત સાંભળીને હું તો ચૂપ થઈ ગઈ. મેં

કહ્યું;—વિની ? ત્હારી ખુદ્દિ મારી ગઈ છે; “એ પછી હું સ્વયં ચાલી આવી.”

યોગેન્દ્ર ધણીવાર સુધી માથાપર હાથ ધરીને બેસી રહ્યો—સંસાર ત્હને અનંત સમુદ્રવત મારૂં થઈ ગયો. મનમાં થવા લાગ્યું કે આ અનંત સમુદ્રમાં આ એક માત્ર જીવજ છે. દરેક પ્રહરમાં તરંગોથી આન્દોલિત, વિચલિત અને વિપર્યસ્ત થતાં દૂર દૂર રહેવું પડે છે. અનવરત જાણાઈ આવે છે. ધારો કે આ સંસાર સમુદ્રમાં આશ્રય નથી અવલંબનથી વિપદની સીમા નથી. આમનસામન આગળ પાછળ અગલ બગલ ગણી ન શકાય એટલાં ભયાનક જાનવરને આસ કરવામાં મ્હોંત ખુશીની સાથે દોડી રહ્યું છે.

કમલિની વિચાર કરવા લાગી, કુપથ્ય આપ્યું તો પણ આનું ઠંકાણું તો થયું નહિ. એકાદ રેચક આપવાથી તે દોશ મટી જશે. “કાંઈ ખીન્નુ જોઈએ ?” પ્રકાશમાં બોલી;—

“હવે એ વાતમાં કાંઈ કામ નથી ખીજી વાત કરો.” ગંભીર સ્વરથી યોગેન્દ્ર બોલ્યો;—“હું પત્થર થોડો છું ? આ પ્રસંગ જાણી સુધી નહિ છોડું. હું ત્હમને ફેર પૂછુ છું કે, અહીં આવ્યા બાદ ત્હમે વિનોદને પત્ર લખ્યો છે ?”

—કમલિની ધણીજ અનિચ્છા ખતાવી બોલી;—

—ચિઠ્ઠીઓ તો બે ચાર લખી છે જતો ?—

(અને, વિનોદ નો જુવાળ આવ્યો છે ?)

—હા ? પાંચ છ જવાળ આવ્યા.—

“ત્હમારી પાસે છે ?”

શી રીતે પાસે રહી શકે. ક્ષણ બરચિંતા કરી બોલી;—અહીં આવવા સમયે જ્યારે હું ગાડી પર ચઢવા લાગી. ત્યારે નિલરતને એ પત્ર મને આપ્યો હતો. અને તેપણ મેં હજી સુધી બરાબર વાંચ્યો નથી ફક્ત એજ મહારી પાસે છે. અને વાંચન વગર પડી રહ્યો છે. યોગેન્દ્રે કહ્યું; એ મને આપો;—

“ કમલિની બોલી તમે એમાં શું જોશો? હું તે નહિ આપું ” યોગેન્દ્રે આંખોલાલ કરીને કહ્યું;—મહેને આપવો પડશે.

કમલિની પત્ર બહાર કઢાડીને બોલી;—હું તમને પત્ર નહિ આપું. હું તેના ટુકડેકુકડા કરી ફાડી ફેંકી દઉં છું.

“ યોગેન્દ્રે, ઝટપટ કમલિનીના હાથમાંથી પત્ર ઝૂંટવી લીધો; જોયું તો તેજ હસ્તાક્ષર અને તેજ ચિરપરિચિત હસ્તાક્ષર છે. ત્હેણે એ પત્ર વાંચ્યો;—

આપનિય ?

જ્ઞેન તમે યોગેન્દ્રનો કાંઈ સંમ્વાદ આપશો નહિ હવે તેને મારી વાત કહેવી હોય તો કહેવું કે હું ખુશી મનમાં છું કે જ્યાં તે મારા આરામમાં વિધન ન નાખે. મારી કોઈ વાત તેને ન કહેવી એ હીક છે. ઇતિ.

(પુનઃ ત્હમે ક્યારે આવશો ?)

વિરથામ

તા. ૨૦-૫-૧૮

}

વિનોદિની.

યોગેન્દ્રે એકવાર મન વાંચી લીધો, વિચાર કર્યો; અસંભવ છે. આજ વાર વાંચતાં વાંચતાં ચિહ્ન હાથમાંથી સરી પડી તેણે કહ્યું.

કમલિની ? ત્હમે ધણીજ સારી હકીકત સંભળાવી, હું જે પ્રતારણ જાળમાં જકડાયો હતો, આજ તે જાળમાંથી ત્હમે મને છોડાવી દીધો છું કેણુ જાણતુ હતું કે પૃથ્વીમાં આટલુ પાપ થઈ શકે છે ?—

યોગેન્દ્ર અચેતનની માફક સેજ પર પડી રહ્યો કમલિની એ મનમાં મનમાં વિચાર કર્યો જે, આટલીવાર સુધી તો સંપૂર્ણ રૂપથી વિકાર પેદા થયો છે. (જમી ગયો છે.) ઠીક.

પ્રકરણ ૯ મું.

હરગોવિંદ બાબુ.

ને તરફ આજ બરાબર લાગી. આ સમયે એકવાર વિનોદિનીની હીલચાલ જોવાની પણ જરૂર છે. તેના હૃદયની કેવી અવસ્થા છે ? એ જાણવું શું ઉચિત નથી ?—

વિરચામતા એજ મહાનમાં વિનોદિની મુર્છ રહી છે મહાનતા સર્વ દરવાજા ખુલ્લા છે. વિનોદિનીની આંખોની સહામે. હિંમત સમયનાં મર્મ કિરણો જાણાય છે. પરંતુ તેનું ધ્યાન ઉઘાન તરફ નથી. વિનોદિની ઉદાસ છે. દારણુ દુઃખથી ત્હેનું હૃદય બરાબર ગયું છે. જેનું કેશણુ પણ નથી. તેનું શરીર રોગીની માફક દુર્બળ

છે તેની દેહમાં લાવણ્ય નથી; અંગમાં ભૂષણ નથી; વાળોની ક્વચી
 પાંધેલી નથી. વચમાં વચમાં એકાદ ખૂંદ આંસુ તેની આંખોમાં આવી
 જાય છે. ઘણીવાર સુધી એકમ લાવથી બેસી રહ્યા પછી. વિનોદિની
 એ;—“હે જગદિશ્વર તમારા મનમાં શું હશે?” કહી લાંબો નિ-
 શ્વાસ નાખી, ઘણીવાર સુધી વિચાર કરી; ને તેણીએ ઉઘાન તરફ
 દષ્ટિ કરી જોયું. જોયું તો પોતાના હૃદય ઉપર, અમળ ભવળ સુગં-
 થીત ખીલેલાં પુષ્પોની છાપ પડી રહી છે. એક વાદ્ નામ ધારી
 પક્ષિ વાત પિડિત વ્યક્તિની માફક વારેવારે જળમાં ડૂબે છે. ઉતરે
 છે, ત્યાં ધાર્મિક શ્રેષ્ઠ યગલા ભગતજી તીરમાં બેઠેલા છે. અને હા-
 થમાં આવેલી બેચાર માછલીઓનો પ્રાણ સંહાર કરે છે. સહસા સ-
 રોવરની પાસે અશોક વૃક્ષની ડાળથી એક ઝાંઝીલ જળમાં ફેંદી પડ્યું.
 અને ચટપટ એક જીવતી અને હૃષ્ટ પુષ્ટ માછલી ચાંચમાં લઈ લે
 ગયું. સરોવરની ચારે તરફ ફૂલની સુગંધી ફેલાઈ રહી છે. ફુલરંગ
 એરંગી છે. કોઈનાં ફૂલ ખીલેલાં છે; કોઈનાં સુકુલિત છે. અને કોઈનાં
 ફૂલ ડાળથી ખરી પડી રહેલાં છે. ઠંક ઠંકાણે લતાઓના કુંજ બની
 ગયા છે. વિનોદિનીએ જોયું તો બે ખૂલ ખૂલ પક્ષિ એક નિકુંજની
 અંદર ધુસ્યાં. પહેલા ખૂલખૂલે જોડની લત્તામાં લટકતા એક લાલ
 રંગના ફુલને. ઠોકર મારી; ખીજાએ પણ તેમ કરવા ધાર્યું. પરંતુ તેને
 જ્યાં હતું ત્યાંથી. તેની ચાંચ ફુલને પહોંચવા કઠીણ હતી. તે વ્યર્થ
 પ્રયત્ન થતાં હારી બેઠું એ સમયે પહેલા એ દૂર જઈ તે સ્થાન ખી-
 જાને આપ્યું. ખીજાએ જળને ચાંચ ન મારતાં પહેલાની ચાંચની સાથે
 પોતાની ચાંચ મારી પહેલા ખૂલખૂલે “પિક્કૂ—પિક્કૂ.” એવો શબ્દ
 કર્યો. એ શબ્દનો અર્થ કોણ બતાવી શકે? તે ખૂલખૂલનો બાવાર્થ
 એમ છે ને;—

“ બહિર કંઠ કયોં કર કે, દહલે પૂર દર્દકી સૂરત
કહને નહિ દેતા હૈ, દિખ.ને નહિ દેતા ”.

તે શું કહે છે. ધારો કે માનવ પ્રકૃતિની ઉચ્ચ મનોવૃત્તિ શું, પક્ષિઓના હૃદયમાં પણ પ્રવેશ કરી ચૂકી છે ? હવે એવી વાત હોય તો ભવિષ્યતઃ ધારો કે, કોઈ બૂલબૂલ દંપતિ, રોમિયો અને જુલિયેટ, ઉગ્રેલો અને ડેસડીમોના, કિંવા દુષ્યન્ત અને શકુંતલાના સ્થાનપર કોઈ કવ્ય વિશેષતામાં નાયક;—નાયિકા બની જગત અમરતા લાભ કરી શકશે.

વિનોદિનીએ સર્વ કંઈ જોયું, પરંતુ તેના હૃદયની અંદર જે આગ ભપકી રહી હતી ! તે કોઈ પ્રકારે શાન્ત થઈ નહિ. અને તે તરશથી નજર ફેરવી ઉઠી; ઉભી થઈ; કીરીયાની નિચેથી એક ચિઠ્ઠી કઢાડી વાંચવા લાગી.

હૃદય હારણી પ્યારી બહેન !—

હું બરાબર તમારો પત્ર મેળવું છું. અને તેનો જુવાબ પણ આપું છું. તમે જે દુઃખમાં પડ્યાં છો. તે સર્વ હું સમજું છું. વાત તો ઘણી દુઃખની છે. કિંતુ બહેન એમ તો કદી થઈ શકતું નથી કે, જુવાનીમાં પુરૂષોમાં એ દોશ નહોતો; અને એક વખત એ કુટેવ લાગી જવા પછી. કદી છૂટશે નહિ. એમ પણ નથી, મને ઉમેદ છે કે. હું જેવો પ્રયત્ન કરી રહી છું. એનાથી કૃમશઃ યોગેન્દ્રની આ કુટેવ જતી રહેશે. તોપણ આજ કાલ યોગેન્દ્રના મનની જે મતિ છે. તેનાથી પ્રતિત થાય છે જે; ઘણું કરી તે, સ્ત્રિઓનો દાસ બની રહ્યો છે. ઘાંઠો કે, આ જગતમાં તે તેઓ સિવાય કોઈનો નથી. અને સાંભળ્યું છે કે, આજકાલ એક કાયદો થયો છે કે, તેની ધમ્મકા થતાં વેચ્યા

સ્ત્રિઓ પણ વિવાહ કરી શકે છે. તેજ કાયદાને અનુસાર યોગેન્દ્ર બાપૂ તે કૂત્રહાની સાથે વિવાહ કરવા ધારે છે. તેની કીસ્મતમાં આમ લાગી. હવે એકવાર જે એ પાપીણીને બેઈ સતો જરૂર હું તેને બેઈજત (નાક કાપીશ) કરીશ તમે એના માટે શોય કરશો નહિ. મને બોધ થાય છે જે. એ નિસો ઘણીવાર સુધી રહેશે નહિ, તમારી છેલ્લી ચિઠ્ઠી મેં યોગેન્દ્રને બતાવી હતી. તે હસીને બોલ્યો કે, (બહુજ સાર.) બનશે તો હું જલદી ઘેર આવીશ અને આવશે તો યોગેન્દ્રને પણ સાથે લેતી આવીશ. ઘણીજ અસંભવિત વાત તો એ છે જે ફરીયા તેની બેટ થતી નથી. જે હકીકત બનશે, તે લખી જણાવીશ, ત્હમે સદાય હોશિયાર રહેજો. અને ત્હમારી ચિંતાથી હું બેચેન છું. ઇતિ—તા—

કમલિની.

વિનોદિની પત્ર વાંચ્યા બાદ ઘણીવાર સુધી રાતી રહી. વિચાર કર્યો કે, સ્ત્રિઓને ધન્ય છે. કે આ જગતમાં તેઓ પુન્ય વાંન્તિ છે. અને જન્મ સાર્થક છે. તેને યોગેન્દ્રનો અક્ષર પ્રેમ યાદ આવ્યો; વિચાર કર્યો હું મંદભાગીની છું. મહારામાં ક્યો એવો ગુણ છે ! કે જેનાથી હું તેના અમુલ્ય હૃદય રાજમાં આધિપત્યનો લાભ મેળવી શકું ? પ્રાણેશ્વર ! ત્હમે જે અવસ્થામાં આજ કાલ હોવ-તેમ સુખથી રહો-પાપ હોય ચાહે તાપ હોય, નાથ-હું-પ્રાણેશ્વરને સંબોધિ પ્રાર્થના કરું છું. કે તમારે સુખ થટે નહિ, કિન્તુ મારી શી દશા થશે ? આ ચાતના તો. સહન થઈ શકતી નથી. નાથ હું શું કરી મહારા મનને સમજાવું ? એકવાર સ્વર્ગથી નર્કમાં પડીને કેવી રીતે બચીશ ? મારે મરણ એ ઠીક છે. કિન્તુ. પ્રાણેશ્વર ! ત્હમારા અર્થને એકવાર બેચા વગર તો ખરી સકીશ. પણ નહિ.

એક દાસિ આવીને બોલી:—માસ્ટર સાહેબ આવે છે.

વિનોદિની એ કહ્યું:—તેઓને અહીં આવવાનું કહો. કાંઈવાર પછી માસ્ટર સાહેબ, હરગોવિંદ બાબુ એ મકાનમાં આવ્યા. તેઓએ વિનોદિનીની અવસ્થા જોઈને. વિસ્મયની સાથે કહ્યું:—“આ શું દેવી?—ત્હમારી આ કેવી અવસ્થા?”

વિનોદિની કાંઈ પણ જવાબ ન આપતાં કેવળ આંસુ ઢારવા લાગી. હરગોવિંદ બાબુ એ બીજાવાર પૂછ્યું:—કેમ વિનોદ દેવી, કેમ રૂંધે છે. હું તો કાંઈ જાણતો નથી. કે તને શું થયું છે? યોગેન્દ્ર તો સારા છે ને?” અંતિમ પ્રશ્ન સાંભળીને વિનોદિની વધારે રોવા લાગી.”

માસ્ટર મહાપયે કહ્યું:—તમે શું રક્ત પોતાની હડીકા જે રોવાની છે તે જેવા સાર મને બોલાવ્યો છું?

વિનોદિની એ તકીયાની નિચેથી એક પોથો થિડીઓનો બહાર કહાડી; હરગોવિંદ બાબુને હાથમાં આપ્યો. અને નિચું શીર ઠેરી રોવા લાગી; હરગોવિંદ બાબુ એક એક કરતાં છ પત્ર વાંચી ગયા. જોયું તો સર્વે પત્રો કમલિનીના હાથના લખેલા છે. બાબુ માસ્ટર બોલ્યા:—

“એજ તો?” વળી કાંઈ વાર ચૂપ રહીને બોલ્યા:—વિશ્વાસ નથી પડતો, કમલિનીની સમજમાં ફરે છે.

રૂઢન સ્વરથી વિનોદિની બોલી:—તેઓએ મ્હને એક પણ પત્ર કેમ નહિ લખ્યો?

“આ વખતે ત્હમે એક પણ પત્ર નથી મેળવ્યો?”

ના, જ્હેનની આગળ તો તેઓ મહાર નામ લેતા નથી. તેઓએ કેમ મ્હને આવી રીતે પરાઈ ઠરી દીધી? વિનોદિની ફર રોવા લાગી.

તેનું રૂદન જોઇ, માસ્ટર મહાપયની આંખોમાં પણ આંસુ આવી ગયાં, તેઓ ફેર ધીરે ધીરે કહેવા લાગ્યા;—(એમજ તો ?)

ધણીવાર સુધી શોચતાં, વિચાર કરતાં હરગોવિંદ બાબુ પોતાના ઉડતા કેશના વાળ બંને હાથોથી ખંખેળતાં બોલ્યા;—

હું સ્વયં ત્હેનો પત્તો લગાડ્યા વિના કાંઈ વાત કહી શકતો નથી. વિનોદિની એ કહ્યું.—આ વાત કોઇને જાહેર કરવાની નથી. કોઇને કહેવાની, સંભળાવવાની પણ નથી. મેં સદ્ ઉપાય, અને સદ્પરામર્શને માટે આપને કહ્યું છે; અને હું એ કરીને આપનું સંતાન છું. આપ મ્હારી આ વિપદની રક્ષા કરો. માર શુ થશે ?

રેતાં રેતાં વિનોદિની માસ્ટર મહાપયના પગમાં પડી વિનંતિ કરી;—હરગોવિંદ બાબુ તેને હાથ ધરી ઉઠાડીને બોલ્યા, હવે શું કહેશો ? કહો આજે જે સાંભળી રહ્યો છું; તે કામ જલદી થયું અસંભવ છે. હું જલદી સવે તપાસ કરીશ; આ પત્ર મ્હારી પાસે રહેવાયો; મને બોધ થાય છે કે. સર્વે કંઈ કમલિનીની ભૂલ માત્ર છે. રેણુ નહિ. શોચ ન કરવો; હું હમણાજ ત્હેનો પત્તો લગાડું છું. એમ કહી માસ્ટર, મહાપય ચાલ્યા ગયા; વિનોદિની માથાપર હાથ દબ જમીનપર બેસી રહી. તેના વિખરાઇ ગયલાવાળ, જમીનપર નગદોળાવા લાગ્યા; અને પવનથી છુટા છવાયા થઈ ગયા. આખું મકાન શાન્ત મય થઇ ધયું, અને વિનોદિની નિંદ્રા દેવીના ચણામુજમાં પડી ગઈ—અસ્તુ—

પ્રકરણ ૧૦ મું.

કમલિની અને માધી.

(વાત ચિત)

વસના ત્રણવાગે કમલિની અને માધી યોગેન્દ્રના મુકામપર આવી; યોગેન્દ્રના ચિત્તની અવસ્થા ધણીજ બયાનક હતી. દારણ સંદેહનું મારું તહેતુ હૃદય ભરાઇ ગયું હતું. જે વિનોદિનીના જીવનથી પોતાનું જીવન અને પોતાના જીવનથી વિનોદિનીનું જીવન

છે. એ આજ એવી થઇ ગઇ ? તેનાથી વધારે બયંકર વાત બીજી શી છે ? કમલિનીને જોઇ યોગેન્દ્ર બોલ્યો;—આવુ થવા પહેલાં અને આટલી વાતો સાંભળવા પહેલાં; હું કેમ નહિ મરી ગયો ?—

કમલિની બોલી;—યોગેન્દ્ર ? સદાય એવીજ ચર્ચા ! એનાથી શરીર કેમ કરી સાર રહે ? આ શુ યોગિન ? તહમે વારે વારે કહ્યું છે કે કોઈ પ્રકારનો તેનો દોષ ગ્રહણ કરીશ નહિ. ત્યારે પછી આ ભાવના કેવી ?

યોગેન્દ્રે વિચાર કરતાં કહ્યું;—કમલિની આ જગતમાં મને ખીજી શું સુખ છે ? હું તેનો દોષ ગ્રહણ કરતો નથી. પણ મહાર હૃદય તો સાંભળી રહ્યું છે. હું શું કરી મારા પોતાના મનને સમજાવું ?

કમલિનીએ કહ્યું;—એક બાલિકાના વ્યવહાર પર—યોગેન્દ્ર ? કેમ તહમે પોતાની સુખશાન્તિ નષ્ટ કરી રહ્યા છો; યોગેન્દ્ર ? મારા અનુરોધથી તમે આ સર્વ બૂલી જાઓ. હું તમને ધણીજ પ્યાર

કરું. તમને ઉદાસ દેખીને મને કષ્ટ થાય છે. એટલે તમને કેવી રીતે સમજવું ? યોગેન્દ્ર મારો અપરાધ શો છે ? કે તમને મને આટલું કષ્ટ આપી રહ્યા છો. તમે નથી જાણતા કે મારૂં આ હૃદય તમારા માટે ક્યાં સુધી સહન કરી શકશે. યોગેન્દ્ર;—હું તમને વિનંતી કરું કે મ્હારી ઉપેક્ષા ન કરો.

કમલિની જેમ તેમ બોલતી જતી હતી; પરંતુ માધીએ તેને ચુંટી ખણી નહિ હોત તો આ વાતનું શ્રોત ક્યાં સુધી જઈ શકાત ? અને એ કોણ કહી શકે ?

યોગેન્દ્ર ધણીવાર સુધી શોય કરતાં બોલ્યો;—એમજ હશે, જે વાતથી તમને કષ્ટ થાય એ વાત હું નહિ કરું. તમારા સુખને માટે જ્યાં સુધી બનશે ત્યાં સુધી હું એ વાત બૂલવાનો પ્રયત્ન કરીશ.

કમલિનીના અધર પ્રાન્તમાં હસવું જણાયું;—શોયતાં વિચાર કર્યો કે મારી વાસનાની રાહતો કૃમથી ચારગણી જણાય છે. બોલી હું તો કાલે ઘેર જઈશ. તમને ક્યારે આવશો, બોસો.

“ યોગેન્દ્ર કોષપૂર્વક બોલ્યો, હું ઘેર આ ઇવનમાંતો નહિ ” વળી એ અમૃતમય સ્વરથી કમલિની બોલી;—એ કેવી વાત છે યોગેન્દ્ર ? જગતમાં મને પ્રધાન દુઃખ એ છે કે તમને મારા ચિત્તની યોગ્ય કદર નથી કરી.

કમલિનીએ શિર ઝુકાવી લીધું; અને યોગેન્દ્ર ધણીવાર સુધી શોય કરતાં બોલ્યો;—એ પણ સ્વિકાર કરું. ઘેર જઈશ પણ કોઈ વખત બાદ એકવાર બોઈ લઈશ. કે મને બૂલીને વિનાદિની કેમ સુખી રહે છે ? તો હાક.

કમલિની ધણીવાર સુધી શિર નિચું કરી ચિંતા કરતી રહી.

એ પછી બોલી;—ભારે તો યોગીન અમોને વિદાય કરો. એની આંખો-
માં આંસુ આવી ગયાં, વળી આંખોથી આંસુ ડમડમકતી. બોલી
તમારી સાથે જેમાં ચીરકાળતક સહભાવ બન્યાં રહે; એ અનુરાગ
સો ધણો વધે ત્હમે કમલિનીને ખીજી વાત કાંઈ ન કરી. રોતી-રોતી
તે મકાનની બહાર નિકળી આવી; યોગેન્દ્ર વિચાર કર્યો. કમલિની
દેવી છે; મારા પ્રતિ ત્હેનો કેવો અતુલ અને કૃત્રિમ પ્રેમ છે. કમ-
લિનીના જવા પછી માધીએ યોગેન્દ્રને પ્રણામ કરી કહ્યું. જમાઈ
બાપુ ખોટું ન લગાડશો, શું કહેતાં શું કહી દીધું?—

માધી શોય કરવા લાગી—

યોગેન્દ્ર ખીજવાઈ જતાં બોલ્યો;—“વળી એ વાત શી;—
મારી સમજમાં ફેર હતો;

(ત્યારે જમાઈ બાપુ હવે હું બકેલું.)

નહિ, તમે જરા રહીને જશો, તમારી મોટી બહેનને જવાનું
કહેા; તમે જરા રહીને જાઓ.

માધી બહાર આવી બેસું તો;—મોટી સેદાણી બીંત તરફ મોં
કરી રોઈ રહી છે; કમલિની રૂવે છે કેમ ?

“મેં જે આગ લગાવી છે. તે ન બળે મારે ખૂબસૂ. શું
બળે અદષ્ટમાં શું લખ્યું છે ? હુતો ચાલી; વિનોદિનીનું સૌભાગ્ય
ન્યાં સુધી હશે. ત્યાં સુધી જેમ બનશે તેમ કરીશું. કિન્તુ તેમો દોષ
શો છે ? એ સંરલા, બાલિકા છે. સ્નેહ એજ ત્હેનું જીવન પ્રેમ
એજ ત્હેનું સર્વસ્વ છે. મેં તો તેને કુખના સમુદ્રમાં ઢકેલી દીધી.
તે તો મારી પરાયી નથી. જેની માયા મમતા પોતાની માયા-મમતા
છે—જેની સાથે, પ્રેમ ક્યાં વગર રહેવાય નહિ. તેની સાથે આ અત્યા-

ચાર ? કેવો મેંતો એનો સર્વ નાશ કર્યો છે-એ શું તે જાણે છે ? કેમ એવી પાપ મતિ થઈ ? હવે શું કરું ? જગદિશ્વર નહિ, આ પાપી હૃદયથી આ પાપ કાર્યમાં ત્હમાર નામ લેવાની જરૂર રહે-જગદિશ્વરનું કંઈ કામ નથી. ત્હમને નથી બોલાવતી ત્હમે આ કાર્ય તરફ જોશો નહિ. એહ કેવી યાતના છે ? શું કરું ત્યારે શું દૂર થઈ જાઉં ? અસંભવ આટલું દૂર આવી. ને હવે હઠવું અસંભવ છે. સંભવ હોય તો પણ શું ? પાછી આવી શકું ? નહિ-નહિ-નહિ-સ્નેહ, ધર્મ સમાજ કોને માટે ? હું આ સુખની આશાનો ત્યાગ નહિ કરી શકું કિન્તુ એહ ? શું થશે ! હવે આ આગ કૃમશઃ પ્રવળ થતાં જ્યારે કાંઈ ભસ્મ કરી નાખે ત્યારે, એટલું કરવા છતાં પણ જો, મારી આશા નહિ પૂર્ણ થઈતો, અરે, આ મેં પહેલેથીજ કેમ વિચાર કરી સમજી લીધું નહિ ? શું કરું ? નહિતો નહિજ 'મને-અને એમ થવા દર્શન નહિ; આ વાસના મને મટાડવીજ પડશે, અરે જગ ?—અરે એ શું ? હવે એ નામ શા માટે ? ત્યારે કોને સંભાળું ? કોણ મ્હારું આ વિપદમાં રહાય થશે ?"—

કમલિની આવા પ્રકારે ચિંતા કરતી રોષ રહી છે. એ સમયે માધીએ ત્હેના સમીપ આવી તેને થોડીવાર સુધી ઉભા રહેવાનું રાહ જોવાનું કહ્યું; કમલિનીએ તેની વાત સાંભળીને કહ્યું; માધી ! અને આ મૃત્યુ યાતનાથી બચાવ, મારા શા હાલ થશે ? મેં શું કરતાં શું કર્યું ? માધી હવે આ યાતના સહન થઈ શકતી નથી;—

“ આટલી દૂર આવીને આ વિવેચના કરવી ખોટી છે. ”
જેટલું થયું તેટલું કર્યું, હવે ખીજું વધારે નહિ.

“ જેટલું થયું એટલાથી શું ? ત્હમારી સાધ મટશે ?—શું હવે તો ત્હમે અક્ષય થઈ જાઓ. ”

ક્રમલિની થોડીવાર સુધી શોયતી રહી. એની ઉજ્જવલ આંખોમાં ધારો કે અગ્નિ પ્રગટી રહી છે. બોલી; જુદી ચર્ચા ? નહિ, નહિ, નહિ, એ આશા, એ ધ્યાન, એજ ગાન છે. એ વાસના જીવન મરણની સાથેજ પ્રેરાયલી છે.

ત્યારે તો હવે બીજો ફંદ ફરેજ કરવો પડશે; હજુ સુધી ઠીક થયું નથી. અને હજુ પણ બુદ્ધિ ખરચ કરવી પડશે.

એ સમયે લોહીની તરસી, બૈરવીની માફક આંખો ફેરવી ઉન્માદિની માફક વિકૃત સ્વરથી ક્રમલિનીએ કહ્યું.

“ એમ કરો, જેમ થવાનું હશે તેમ થઈ રહેશે, તમે એમજ કરો ખૂંટી શકું તો પાતાળ કેટલું દૂર છે ? એ પણ ખતાવી આપું વિનોદ મહારી દુસ્મન છે. તું તેનાં હાડકાં પાંસળાંમાં આગ લગાવીદે. મોહમાયા કેવી ? ”

ક્રમલિનીએ બીજી કાંઈ વાત ન કહી ચટપટ જઈને ગાડીમાં બેસી રહી; ગાડી સુધી માધી ત્હેની સાથે સાથે આવી અને બોલી;— મોટી બહેન તમે જાઓ, હું થોડીવાર પછી આવીશ ગાડીવાળાં એ દરવાજાની રજા લઈ ગાડીને ચાલવા દીધી. ક્રમ સુજળ ગાડી નજર આગળથી દૂર થઈ ગઈ.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

અરે ? એમ કેમ ?

ધીએ આવી જોયુ તો યોગેન્દ્ર બાપુ એક ખૂર્શી પર બેઠેલા છે. પૂછ્યું;—મહેને શું કહો છો ?

યોગેન્દ્ર જરા હસીને બોલ્યો;—માધી કહોતો ખરો, સુખ શામાં છે ? માધીએ જરા મસ્કરી કરીને ઉત્તર દીધો;—

સુખ: ઘણા રૂપિયા, પૈસા, સારૂ ઘરઘાર, યથેષ્ટમાનુ ચાંદી હોત તો સુખ જણાવ છે;—ત્હારી પાસે શું શું છે ?—

મ્હારી પાસે ? હુ ગરિબ છિ છું, મારી પાસે શું હોય ? એક ઘાસનું ઝુપડું છે, અને બે થાન બવન છે. દશ બાર રોકડા છે. એક લોટો અને એક થાળી, હુ તમારા જેવાઓના આશ્રયમાં પડી રહી છું. તમે ખ્યાલમાં રાખો, તો સર્વ કાંઈ બની શકે.

“ કેટલા રૂપિયા હોય તો ત્હાર મકાન યથેષ્ટ બની શકે ? ”

રમજનન મિસ્ત્રિને મેં એકવાર પૂછ્યુ હતું. તે કહે છે કે, દોઢ હજાર રૂપિયા થવાથી, મકાન તૈયાર થઈ જશે. જમાઈ બાપુ ? એટલા બધા રૂપિયા હુ ક્યાંથી મેળવીશ ? એ સુખ આ જન્મમાં તો નહિ મળે. ”

તને હુ જે પૂછી રહ્યો છું; અગર તું તેનો ઠીક ઠીક જવાબ આપી દેશે, તો હુ તાર મકાન નવું કરાવી આપીશ.

જમાઈ બાપુ ? એવી વાત ન કરો. મકાન નહિ કરાવી આ પો તો શું હું સાચી વાત નહિ બતાવું ? એ કેવી વાત ?

માધીએ મનમાં તે મનમાં વિચાર કર્યો. કે મારી કિસ્મત પાનાંથી હાંકેલી છે. અને એકા એક હવા લાગવાથી, જોરથી પાનું ઉડી ગયું છે. મોટી બહેન કહે છે કે હું તને પૈસાદાર બનાવી દઉં બાપુ જમાઈ બાપુ કહે છે કે તાર મકાન બનાવી આવું. ખોટું નથી. જમાઈ બાપુ પણ પારકા નથી. અને મોટી બહેન કંઈ પરાઈ નથી. અને તો જે કંઈ મળ્યું તે ખરું; એમાં મ્હારે શું ?

યોગેન્દ્રે પૂછ્યું; ઠીક-વિનોદિની કેમ મને પત્ર નથી લખતી ? શું મને માદ નથી કરતી ? એ વાત કહી શકીશ ?

“ એ એ-એ-હું શું બાણું ?

યોગેન્દ્રે કહ્યું;—હું સર્વ સમજી છું. કેમ વિનોદિની એવી થઈ ગઈ છે ? ત્હારી મોટી બેન પણ જાણે છે. ને તું પણ જાણે છે, વિચાર તો ખરી ? તમારી બેન તમારી ન્હાની બેનની વાત કેમ કરી કહી શકે. પણ ત્હને કહેવામાં શું ખોટું છે ?

“ બાપુ હું શું બતાવું. ”

જે જાણતી હોય તે કહે, દોઢ હજારનું મકાન શાવ છે હવે શું ?

“ મોટાં ધરની મોટી વાત છે. જમાઈ બાપુ હું મરીય છું ”

ત્હને કોઈ જાતનો ડર નથી તું કહે.

વાત ધણીજ એ દમ છે. નહિ બાપુ મને મકાનની કાંઈ મતલબ નથી તમે સાંભળીને શું કરશો !

(નહિ માધી બોલે હું કુસ્સે નહિ આવું.)

ખરી ખોટી વાતો કેટલાક લોકો કરે છે. પણ તે શું સર્વ સાં-
ભળવામાં આવે છે ?

“ પોતાની નાની બેન સખંધિ વાત કહો શું કહે છે ? ” બાબુ
હું તો સર્વ કહી શકતી નથી હું તો જાઉં છું. હમણાં મોટી બહેન
ગુસ્સે થાય.

માધિની આ કૃત્રિમ સંજોગન ચેષ્ટાથી યોગેન્દ્રનો સંદેહ અને
કોતુહલ ચારે બાજુએ પહોંચી ગયું. ત્યારે તેણે કહ્યું.

“ માધી ? તુ જે કંઈ મ્હારાથી માગીશ તે હું આપીશ તું જે
જાણતી હોય તે કહે. ”

(માધીએ જે ડગલાં આગળ ચાલી જુવાળ વાળ્યો;—નહિ-
બાબુ હું જાઉં છું.)

માધીએ વળી આગળ ચાલવા માંડયું; યોગેન્દ્ર અધીર થઈ
ગયો. તેણે ગભરાતાં ગભરાતાં માધીની પાસે જઈ કહ્યું.

“ માધી ? ત્હારા પગે પડુ છું તું મોંઢેથી માગ, તે ચીજ આપું
તને ડર નથી બોલ; ”

(ત્યારે માધીએ કહ્યું, શું કહું માધીની મોડ ? લોક કહે છે કે;—
ન્હાની બેન !—)

એટલું કહી માધી ચૂપ થઈ ગઈ; એ સમયે યોગેન્દ્રનું શરીર
કંપવા લાગ્યું; એ આંખો ફાડીને માધીની વાતનો શેષ અંશ સાંભ-
વાને માટે વ્યાકુળ થઈ રહ્યો. માધીને ચૂપ રહેતી જોઈ તે બોલ્યો;—
શું શું લોક શું કહે છે; બોલ ડર શાનો છે ?

“ લોક કહે છે કે ન્હાની બહેનની ચાલ ચલણ ઠીક નથી. ”

વાત યોગેન્દ્રના કાનમાં પહોંચી. સાંભળતાંજ તે ચોંકી ઉઠ્યો; સહસા એ મકાનમાં વજ્ર જેવો એકાએક હળાહળ આપ ગયો લપ-ટાપ ગયો હોય ? તો પણ તે એટલો ચમકોશકતે નહિ. શબ્દથી તે તુ હૈયુ કાંપી ગયું. વિદ્યુત પ્રવાહની માફક તે વાતે તેની સમસ્ત શિ-ખાઓમાં પ્રવેશ કર્યો. અને હેને કંપાવી દીધો. સંસારમાં અંધાર જણાઇ આવ્યું બોધ થયો, ધારો કે અંધકારમય શુન્ય રાજ્યમાં હું પડેલો છું. ધારો કે તેની દેહમાં કંઈ લોહીજ નથી. હાડ નથી. માંસ નથી. તેમ કંઈ પણ નથી. પરંતુ તેઓ છે. એ એક સંસાર છે. સંસારનાં પ્રથમ ચિન્હો છે. માતના એ યાતના. એ યાતનાની તુલના નથી. સેંકડો હજારો વિંછી, સેંકડો હજારો સર્પ એકવારજ ડંખ દે છે. અને સેંકડો હજારો નાગી તલવારો એકવાર તેના શરીરમાં ચુમી જાય છે. પણ એ માતનાની સમાન આ માતના (દુઃખ) નથી ધણીવાર પછી યોગેન્દ્ર બોલ્યો તમે હવે જાઓ મારી વાત થઇ ગઇ.

માધી ચાલી ગઇ, મકાનની વાત કહેવાનો તે વખતે તેને સા-હસ થયો નહિ. વિચાર કર્યો, ખીજી વખતે એ પસ્તાવ કરી શું—જાણે શું જીવમાં આવ્યું. યોગેન્દ્ર હવે ધણાજ જોરથી બોલાવવા લાગ્યો;—માધી, માધી ? આવી, યોગેન્દ્રે પૂછ્યું;—તેના દેશની સામીતી આપી શકે છે ?

જવાબ—બાપૂ વિચાર કરવાથી ધાર છું. મેં નજરે જોયું નથી પણ—શું કહું ?

એ કુલદાનો હૃદય વલ્લભ કાણુ છે ? તે જાણે છે ? યોગેન્દ્ર વધારે ખીજાઇ ગયો.

શું જાણે બાપૂ લોકતો કહે છે જ;—હરગોવિંદ માસ્ટર સાહેબ

જો. યોગેન્દ્ર છાતી ઉપર હાથ પર હાથ ધરી જિન્મજની સાથે ચારે બાજુએ તે ક્રમશઃ પાણીવાર સુધી ફરતો રહ્યો; માધીએ ડરતાં ડરતાં બોલ્યું તો તેની આંખો કોંઈત ઘડિ ગઈ છે. આંસુ થરતાં નથી તેની મૂર્તિ વિચિત્ર જોવી થઈ રહી છે. વિચાર કર્યો; શુદ્ધ સર્વનાશ છે. માધી બોલી;—જમાઈ બાપુ? હું તો આ ચાલી;—

યોગેન્દ્રે કંઈ ઉત્તર ન આપ્યો; તેનામાં આ વખતે વાત કરવાની પણ શક્તિ નહિ હતી. હૃદય હૃદયની બહાર થઈ ગયું હતું—માધી ચાલી ગઈ. સંધ્યા વિતિ ગઈ છતાં યોગેન્દ્રનો ભાવ બદલાયેલ નથી સાધુ આવીને એક બત્તિ કરી ગયો; રોશની જેતાં જેતાંજ તેને બાહ્ય જગતની અસ્તિત્વનો બોધ થયો; એ સમયે મકાનમાં ગિજા-વેલા સેજપર શિર ઝુકાવી સુઈ રહ્યો; નિંદ્રાને માટે નહિ, આરામને વાસ્તે પણ નહિ. અવસ્થાના પરિવર્તનની સાથેને સાથે હૃદય પણ કંઈ કંઈ શાન્ત થઈ ગયું. એ મહત્વાશાયી બ્રાન્ત શાન્તિ હવે તમારી પાસે શા માટે આવશે? તમે જે ચક્રમાં પડીને છુટી રહ્યા છો. તે કોણ છાણું છે? કે એ ક્યાં જઈને રોકાશે આ જગતમાં સુખીની જગ્યા નથી. એક પાપ, તાપ, પુરાણો અને ચાંતના (દુઃખ) ની આણું છે. કેમ પ્રથા શાન્તિ ચાહે છે? આ જગતમાં એવી આશા ન કરવી તોડી નાખવું તે સર્વને આવડે છે. પણ બનાવવું એ માણસની બુદ્ધિની બહાર છે વિચાર કરો, યોગેન્દ્ર? જે ચાલ્યા ગયા તે પાછા અહીં આવી શક્તા નથી, અને એમ કદી થાય પણ નહિ. ત્યારે બાકી કેમ કંઈ સહે છે? પણ આ વાત સમજો છે કોણ?

યોગીન એવી રીતે સુઈ રહેલો છે. સાધુએ આંખો પૂંછ્યું રાત્રે શું બપોર કરીએ? કહ્યું;—“કાંઈપણ નહિ”

કૃમથી એ પ્રહર રાત્રી વીતી ગઈ, કલકતા શહેર શાન્ત છે
ધારે કે જીવનનાં ચિન્હ નગરીથી દૂર થઈ ગયેલાં છે. બોધ થવા
લાગ્યો; કે મૃત્યુ આવીને આખી નગરીને લઈ ગયું છે. દરથી સંભ-
ળાતો ધુંધુનો વિકટ શબ્દ એ બોધને વધારે વધારે સ્થાયતા કરે છે.
યોગેન્દ્ર સેજપરથી ઉઠ્યો. શું કરે, કંઈ સાફ થઈ શકતું નથી સામાન્ય
પરિવર્તનથી પણ જે કંઈ બહાલ જણાય છે તે સાચું છે. શોય
કરી યોગેન્દ્ર વાંચન મકાનમાં ગયો; મકાનમાં એક મેજ રાખ્યું હતું.
ટેબલ પર એક લેમ્પ બળી રહ્યો હતો. અને કંઈક પુસ્તકો અહીં
તહીં વિખરાઈ પડ્યાં હતાં, મકાનની ચારે દિવાલોની પાસે ચાર
કબાટો રાખેલાં હતાં, તેમાંના એકમાં તરેહ તરેહની દવાઓ, બીજા-
માં કેટલાંક ચિકિત્સકોના કામનાં યંત્રો, ત્રીજી બોક્સ પછી ચોથી
બોક્સ ન્હાના પ્રકારના પુસ્તકોથી ભરેલી હતી. ટેબલની એક તરફ
એક ન્હાની લાકડાની ટ્રેન્યપર રાખેલી એક નર કંગાલ જંગતની
નશ્વરની માફક વાસણ પડી રહેલું હતું અને તે મૃત્યુના પરાક્રમેનો
ઉપહાસ કરતું તે માણસની અવસ્થાની મસ્કરીઓ કરી રહ્યું છે.
ટેબલની બીજી ત્રણ બાજુએ, ત્રણ ખૂશીઓ પડી રહેલી છે. યોગેન્દ્ર
એક ખુરશી પર જઈને બેસી રહ્યો એકવાર બંને હાથોથી પોતાના
માથાના વાળ ખંજોળવા લાગ્યો;—હવે કોઈ ચીજ ક્ષણભરને માટે,
તેના મનને શાન્તિ આપી શકતી હતી તો તે તેનાથી પોતાના મનને
ભૂલી શકતો પણ નહોતો નિદાન તેની આંખો આસંસાશુન્ય; ચેતના-
હિન-શુન્ય ગર્ભમાનવ-કંગાલની માફક ટગમગી એકી નજરે દ્રષ્ટિ-
શૂન્ય થવા લાગી—આ સમયે ગાંડાની માફક બોલવા લાગ્યો;—

કંગાલ ? આ જગતમાં ત્હમો સુખી છો. હું તમારી અવસ્થા-

નેજ પહોંચવા ચાહું છું. તમારી અભીગતા ઘણીજ મોટી છે. તમે આ જગતમાં શું નથી જોયું? જગતમાં જે પાપ તાપ અને કપટતા છે તે જાણી ત્હમો આ જગતને અને સર્વ પાપ તાપને લાત મારી ચુક્યા છો. બોલો હે દેવ હે પ્રભુ બોલો હું ક્યા ઉપાયથી અને ક્યા કૌશલ્યતાથી આ યાતનાના સમુદ્રપાર ઉતરું? તમારી સાથે પોતાના આત્માને આત્મા જાણી પ્યાર કર્યો હતો અને તેણેજ ધીરે ધીરે ચુપકાથી આવી ત્હમારા કલેજમાં ઘૂસી બોંકી હતી હે સર્વેશ બોલો; તમે ક્યા ઉપાયથી આ યાતનાનો છુટકારો આપશો. કે જેથી જગતમાં રહી શકાય? અથવા હે ભાગ્યવાન? ત્હમારા સુપ્રસન્ન અદ્રષ્ટને ત્હમે આયમ યંત્રણા બતાવોછો. ત્યારે હે મહાન્ બતાવો કે શું કરવાથી અને આ સર્વ યંત્રણાઓથી આદમી છુટકારો મેળવે; હે બાઈ બોલો; સ્ત્રિની અપેક્ષા અધિકતર ઘણીતજીવ ત્હમોએ જોયો હતો કે નહિ હે સર્વદર્શી શું ત્હમે જગતમાં સ્ત્રિની બાળતમાં કોઈ અધીક ઝેરીલી થીજ જોઈ નથી; શું રમણીના પ્રેમ જેવો અસારક્ષણસ્થાથી પદાર્થ આ જગતમાં બીજો કોઈ છે? હે નિર્વાક હ ત્હારા પગે પડું છું. એકવાર આ વિપદમાં પડેલા મનુષ્યને કલેશથી છોડાવવાનો ઉપદેશ દો, બતાવો કે મરવામાં શું સુખ છે બોલો મરવા પછી શું થાય છે. હવે કાંઈ નથી થતું તો હે સુહૃદ મને આપનો સાથી બનાવો મને પોતાની અવસ્થાથી છુટો કરો. હે પ્રેત, હે ભમાનક, હે અવશેષ હું આજ તમારી અવસ્થાને પહોંચી સંસારની ઉપેક્ષા કરવાની ઇચ્છા કરું છું, તમારા જેવુંજ રૂપાન્તર ગ્રહણ કરી, માનવહૃદયની દુર્ગંજતા અને કાતરતા જોઈ હસવાની અભીલાષા કરું છું. ત્હમારી માશકસંપર્ક-શૂન્ય, સામગ્રી થતાં નિસ્તબ્દભાવથી અવિલિપ્ત અવસ્થામાં માનવ-મનની ગતીનું પર્યવેક્ષણ કરવાની મોટી સાધ લાગી છે. હે અતિત?

મહેને આપની અવસ્થામાં લઈ જવાનો ઉપાય બતાવો. મને આપનો સંગી બતાવો.

કહેતાં કહેતાં યોગેન્દ્ર ખુરશીપરથી ઉઠ્યો;—અને કંગાલની છપ્પી તરફ ગયો અને બોલ્યો;—હે નિર્દય બોલો; મને આપનો સંગી થવાનો ઉપાય બતાવો, તમારો હાથ પકડુ છું; મને મરવાનો ઉપાય બતાવો.

યોગેન્દ્રે વ્યગ્રતાની સાથે કંગાલનો હાથ પકડ્યો;—કંગાલ ખટખટ શબ્દ કરતો કાંપી ઉઠ્યો. એ શબ્દથી યોગેન્દ્રને ચૈતન્ય આવ્યું. હતાશ થઈ પાછો ખુરશીપર બેઠો.

કૃમશ—સૂર્ય દેવ પૂર્વિકાશના નિયેના ભાગમાં જણાઈ આવ્યા, તુષાતુ સંમ્મોહન, સમીર જગતને નવું જીવન આપવાને માટે આવ્યા આ સમયે એક વ્યક્તિ એ મકાનમાં ઝટપટ દોડી આવી, એ વ્યક્તિ સુરેશ છે. યોગેન્દ્રે ઝટ હેનો હાથ પકડીને કહ્યું. “ ભાઈ, ત્હમારી વાત સત્ય છે. આખા સર્વનાશની જડ સ્ત્રિઓજ છે.—”

સુરેશ, યોગેન્દ્રની મૂર્તિ જોઈ ચોંકી ઉઠ્યો, અને બોલ્યો;—
અરે ?—

પ્રકરણ ૧૨ મું.

પ્રેમનો પુરસ્કાર.

ક દિવસ, એ દિવસ ત્રણ દિવસ કરતાં કરતાં પંદર દિવસ વીતી ગયા વિનોદિની તેજ દુઃખની નદીમાં પડી રહીને કમલિની આવી છે, માધી આવી છે; એવી વાતો સાંભળીને સરલ હૃદયાવિનોદિનીનું હૃદય અવસન્ન થઇ ગયું છે. એ લોકોએ જેમ અઘાટ્ય પ્રમાણુ બતાવી યોગેન્દ્રનાથના ચરિત્રમાં કલંક હોવાનું સાબીત કર્યું છે; કોઇની મગદુર છે કે માણસ વિશ્વાસ વગર રહી શકે? જે વિનોદિની યોગેન્દ્રનાથને અપ્રાકૃત મનુષ્ય જાણતી હતી; તે પણ આ સમયે સમજે છે કે; મારો યોગેન્દ્ર હવે મહારો નથી અને એનાથી વધારે હવે દુઃખનો બીજી સીમા કઈ છે?

આજ યોગેન્દ્ર ઘેર આવ્યો છે તેનાથી વિનોદને શું? આ સમયે તો તે વિનોદનું કોઇ નથી, તે હવે પરાયુ ધન છે. યોગેન્દ્ર ઘેર આવ્યો છે પણ ત્હેણે ધરમાં પ્રવેશ નથી કર્યો. ગામમાં તેનું છે કોણ? અને તે ગામ તથા ધરમાં કોને જોઇ શકશે? શું વિનોદિનીને, અરે યોગેન્દ્રનું એ સ્વપ્નું તુટી ગયું છે ત્હેના કોમળ કુસુમમાં આ સમયે જીજ્ઞાસ વાસ કરે છે. તેનું ચંદન તટ આ સમયે વિપવૃક્ષ થઇ ગયું છે. ત્યારે પછી શું?

સંધ્યા વિતી ચૂકી છે. વિનોદિની મલીન વેશ કરી ભૂમી ઉપર પડી રોષ રહી છે શાય છે; જગતમાં વિચારજ નથી-કઈ કસુરમાં

હે ગુણધામ, ક્યા દોશથી મને આટલી યાતના આપો છો. ક્યા દો-
શને માટે આ અભાગણી તમારા ચરણોની અપરાધીની થઈ હશે
કાંઈ અપરાધ થઈ ગયો હોય તો ક્ષમા કરો,—મને એકવાર મળો—
હું સાવધાન થઈ જઈ હૃદયેશી હું જાણું છું કે તમારા જેવી ન્યાય-
વાન વ્યક્તિ. આ જગતમાં ખીજ કોઈ નથી કિંન્તુ યોગ્ય મારી
કુટ્ટી કિસ્મતના દોશથી તમારી આ અતુલ ન્યાયપરતા આજ ક્યાં
ગઈ? હું જાણું છું કે આ દાસી તમારા પગોની ધુળ થવાને યોગ્ય
પણ નથી શું મંદભાગીની તમારૂં મનોરંજન કરી શકશે? તમેએ
આ ક્ષુદ્ર સેવિકાનો પરિત્યાગ કર્યો છે—તે સારૂં કર્યું છે તમારો વિ-
ચ્છેદ સહન કરી કોઈ પ્રકારે બચી જઈતો બચી પણ શકું છું. કિંન્તુ
તમેને કલંકિત જોધને હું કેવી રીતે બચી શકીશ? તમારી લોકો
લાંસી કરે છે તે હું કેવી રીતે સહન કરું! તમે યોગેન્દ્રનાથ, ત્હમે
મારા હૃદય રત્ન—સ્વર્ગના દેવતા, સત્યના આદર્શ્ય તે તમે આજ
પતિત બ્રહ્મ સામાન્ય મનુષ્યોની માફક ઇદ્રિયોના દાસ થઈ રહ્યાછો
તમારૂં આ કલંક હૃદયનાથ ત્હમારૂં આ અધમ—પતન જોધને હું શું
આ અભાગણી બચી (જીવી) શકીશ?—હે નાથ?—

એ સમયે તે પતિગતપ્રાણા વિશુદ્ધ હૃદયાવિનોદિની મેં ઢાંકીને
ધણીવાર સુધી રોવા લાગી અને રોતાં રોતાં બોલી.

મારૂં નામ પણ આપના હૃદયમાંતો નથીજ પરંતુ આપ-મહારા
હૃદયના દેવતા છો તમે મારૂં મેં જુઓ અથવા ન જુઓ કિંન્તુ
ત્હમે જ્યારે ધરની અંદર આવશે એ સમયે એકવાર આડથી હું
તમારૂંએ હૃદયહારી મુખ જોઈ લઇશ, વિનોદિની જે સમયે આવા
પ્રકારે જમીન ઉપર પડી રોઈ રોઈ અશ્રુધારાથી પૃથ્વીને બીંજાવી

રહી હતી. એ સમયે હરગોવિંદ બાબૂ એ મકાનમાં આવ્યા અને આ વખતે રાત્રે દસ વાગ્યા હતા હરગોવિંદ બાબૂએ આવીને કહ્યું. કેમ વિનોદ ? આટલું રોવા કકળવાથી શું થશે ?

વિનોદિની વ્યસ્તતાની સાથે ઉઠી ખેડી થઇ અને પૂછ્યું; આપે શું કર્યું ? હજુ સુધી તો કાંઈ કામ થયું નહિ.

વળી વિનોદિનીએ વિષ્ણુભાવથી કહ્યું;—ત્યારે મને રોવા સિવાય ખીજો ઉપાય શો છે ?

“ ખેડી ? રોવાથી કાંઈ ફળ પ્રાપ્ત થતું નથી રોવાનો ધણો વખત છે; આ સમયે પરામર્શ (વિમાસણ) કરવી ઉચિત નથી. ”

હું કેવી રીતે ધીરજ સહન કરું ?

ત્યારે ખીજ કોઈની પાસે આ ગુપ્ત વાત પ્રગટ કરવામાં સાર છે ? તમે સલાહ આપો યોગેન્દ્રના આવવા પછી કોઈક વખત બાદ મેં તેઓની ભેટ લેવાની ઇચ્છા કરી હતી. પરંતુ તેઓએ તપ્પિયત ખરાબ હોવાનું બાનુ કાઢી મારી સાથે ભેટ ન લીધી ત્યારે મને ધણુંજ આશ્ચર્ય લાગ્યું મને માલુમ છે કે યોગેન્દ્ર સંસારથી કાંઈકાંઈ વિરક્ત થઈ ગયેલો છે એમજ ધારો કે જે એનાથી પણ જે પરમ આત્મિય છે. તેની સાથે પણ ભેટ નહિ કરી શકે—

“ ત્યારે હવે કેમ કરશો ? ”

કાલે જેમ અને તેમ યોગેન્દ્રની ભેટ લઈશજ.

“ તે પછી ? ”

તે પછી તેના કાન પકડી ત્હમારી પાસે લાવી હાજર કરીશ યોગેન્દ્રની ચાલચલણ કદી ખરાબ હશે નહિ જોતાં તો મને એ વિશ્વાસ થઈ શકતો નથી તેના મનમાં જરૂર કાંઈ ખળભળાટ પેદા

થયેલો છે, અને હું ત્હને વાત કરતાંજ સર્વે સમજી જઈશ પછી તરત તે ઝગડો પતાવી લઈશ.

આશ્ના, આનંદ અને ચંત્રણાને એકઠાં થતાં વિનોદિનીના હૃદય-માં એક અનિર્વચનિય ભાવ પેદા થયો; તે રોતી રોતી માસ્ટર સા-હેબના ચરણોમાં પડી બોલી—

“એ આપનો ગુણ છે અને એમ હોય તો ધારો કે આપે મને નવું જીવન આપ્યું, આપે મારી રક્ષા કરી; હું હવે એ વધારે કષ્ટ સહન કરી શકતી નથી—”

હરગોવિંદ બાજુ વિનોદિનીનો હાથ પકડી ઉઠાડીને બોલ્યા;—
બેન આટલી ચિંતા ન કરો; આ સંસારમાં મારે સ્ત્રિ નથી, પુત્ર નથી, કન્યા નથી અને ત્હમે મારે સંતાનથી પણ વધારે છો. બેટી તમારી આંખોમાં આંસુ જોઈ મને ઘણું કષ્ટ થાય છે. શાન્ત થાઓ કોઈ જાતનો ભય નથી.

“એમ કહેતાં હરગોવિંદ બાજુ વિનોદિનીની આંખો પોંચવા લાગ્યા—

જે સમયે ઘરની અંદર આવા પ્રકારની વાતચિત થઈ રહી હતી; એ સમયે એક મનુષ્ય બહાર કમાડનાં છીદ્રમાંથી સર્વ હકીકત જોઈ રહ્યો હતો અને એ વ્યક્તિ ઘરની અંદર જે બે માણસો હતાં તેમની ચાલચલણ જોઈ રહ્યો હતો પરંતુ તેઓના કથનો પરકથનોનો એક અક્ષર પણ સાંભળી શક્યો નહિ એ વ્યક્તિ યોગેન્દ્ર છે દાંતની સાથે દાંત પીસતાં યોગેન્દ્રે વિચાર કર્યો—

“હવે શું? હવે યથેષ્ટ થઈ ચુક્યું.”

હરગોવિંદ ચાલ્યો ગયો વિનોદિની ધીરે ધીરે તેઓની પાછળ. પાછળ ચાલી વિનોદિની જ્યારે સીડીના પાસે પહોંચી ત્યારે દૂરથી તેણીએ જોયું કે યોગેન્દ્ર આવે છે ખુશીની સાથે છાતી ભરાઈ આવી વિચાર કર્યો—“ એકવાર હેના ચરણોમાં પડી રોષ લપ્પશ ” અને અંમ વિચાર કરી વિનોદિની સીડીની રેલીંગ પકડી ઉભી રહી. યોગેન્દ્રે પાસે આવીને જોયું તો વિનોદિની છે. તેનું આખું શરીર કાપી રહેલું છે; હૃદય વિચલિત થઈ ગયલું છે. વિનોદ એ સમયે અલ્પહૃદયી, શોકથી, આશાથી, નૈરાશ્યથી, અવસન્ન થઈ ગઈ હતી સંસાહિન્નની માફક રોતી રોતી “ હૃદયેશ ? ” કહીને યોગેન્દ્રના ચરણોમાં પડી ગઈ એ સમયે યોગેન્દ્ર—ચાલ ? હટ દૂર થઈ જા ? તું મહારી નથી, ને હું પણ તારો કોઈ નથી કહી વિનોદિનીને જોરથી ચાલુ પ્રહાર કરી ચાલ્યો ગયો વિનોદિની મૂર્છિત થઈ એ જગાએ પડી રહી; જ્યારે મૂર્છા તૂટી ત્યારે વિનોદિનીએ શીર પર હાથ મુકી કહ્યું:—

“ હવે મરવાનો ઉપાય કેવો છે ? તે જોવું જોઈએ. ”

પ્રકરણ ૧૩ મું.

યોગેન્દ્રનો સાહસ.

ત્રિનો એક વાગ્યો છે, યોગેન્દ્રનાથ સુધ્ધ રહ્યો નથી, સુવાની ઇચ્છા પણ નથી, તે ધરની અંદર હેરફેર કરી રહ્યો છે. મકાનમાં તેજદાર બત્તિ બળી રહી છે એ પ્રકાશથી યોગેન્દ્રનાથની છાયા એકવાર પૂર્વની બીંત તરફ અને પીછવાર પશ્ચિમની બીંત તરફ અંકીત થઈ રહે છે. તેના ચિત્તની અવસ્થા ભયાનક સંકલ્પશુન્ય અને ઉન્નતની માફક અવ્યવસ્થિત છે. બ્યારે કોઈ મન ઉતાવળે ભવસાગરમાં ખૂડે છે એ સમયે શુભચિંતોની કુલ અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે નહિ એને માટે જરા શાન્તિ જોઈએ પણ આ વખતે તે શાન્તિ ક્યાં છે; રાત્રે યોગેન્દ્રે ભોજન કર્યું નથી તેણે સાફ ના પાડી દીધી હતી કે કોઈએ તેને બોલવું ચાલવું નહિ, તેમ તેની ભેટ પણ કરવી નહિ તે ડરથી કેટલુંકોએ તેની આજ્ઞા ભંગ કરવાનો સાહસ માથે લીધો નહિ.

અંદર મહેલના એક મકાનમાં એક ન્હાની કામિની બેસી ચૂપ-ચાપ રોઈ રહી છે એ કામિની વીનોદિની છે. મકાનમાં એક ધીમી બત્તિ બળી રહી છે. તે પ્રકાશની સામે બેસીને મર્મ પીડિતા સરળ સ્વભાવિ વિનોદિની કપડાથી મોં ઢાંકી રોઈ રહી છે, તેની આગળ એક દાંથી સુધ્ધ રહી છે વિનોદ વિચાર કરે છે.

“ હવે આ પ્રાણુ શા માટે ? હું જેની છું અને તે જ્યારે મારો નથી અને મને ચહાતો નથી ત્યારે હું રહીને શું કરીશ ? હે દીનખંધા ? ત્હમોએ શા માટે ક્ષુદ્ર રમણીને અતુલ પ્રેમસાગરમાં ડૂબાવી હતી હું આટલાં રત્નપ્રવાલ જોઈને પણ તેમાંથી કંઈ લઈ શકી નહિ. હે પ્રભુ શું ત્હમે મને આ અતુલ ભંડાર ખતાવ્યો છે. અને હવે ખતાવ્યો તો કેમ નહિ ભોગ કરવા દીધો, કેમ મને ત્યાં ઠરવા દીધી નહિ. પહેલે-થીજ કેમ મને દૂર દૂર રાખી દયામય, કેમ મને ત્હમે આ લાલચ ખતાવી ? કેમ મારા કાળજમાં આ અગ્નિ ધખધખાવી ? હવે આપ જાણુતા હતા કે મારે આ ભાગ્યમાં નથી, માફ અહીં ઠરેકાણું નથી ત્યારે મને એ કામ કેમ ખતાવ્યું-હે અનાયનાનાથ મેં ક્ષણભર એ રત્નને કંઠમાં ધારણ કર્યું. હવે તેની ઉજવળ જ્યોતિથી મારાં નયન મન ચંચળ થઈ રહ્યાં છે. મેં હજુ સુધી તેની તરફ પૂર્ણ રીતે મુખ જોયું નથી એટલામાં હે જગદીશ કેમ ત્હમે મારા એ હૃદયનુ રત્ન ઉતારી દીધું ?

એમ કહી વિનોદિની વધારે રોવા લાગી-વળી વચ્ચથી આંસુ લુછી નાખ્યાં-ધણી વખત પછી બોલી;-હે દયામય ? હવે તમને જે ઠીક લાગ્યું તે કર્યું. પણ હવે એટલુંજ કરો જે હું કાલે નિર્વિધને આ પૃથ્વીથી ચાલી જાઉં જેથી કાલે લોકો આ અભાગણીનું મેં જોઈ શકશે નહિ.

વળી વિનોદિની શોચ કરવા લાગી;-મરવું તો જરૂરજ છે. કિંન્તુ એકવાર વધારે પ્રયત્નથી તેનું મોં નહિ દેખી શકું ? હે પ્રાણેશ ત્હમે એક વખત મારી બેટ કરીદો; મરવું એ તો આ સંસારમાં સ્વપ્નવત્ છે.

કંઈક વખત પછી વિનોદિની ધીરે ધીરે ઉઠી ઉભી થઈ ઉભી થતાં ધીરે સ્વરથી બોલવા લાગી;—ગુણી; હે ગુણી? ગુણીઆ સમયે બેસીકર થઈ સુઈ ગઈ હતી; ઉત્તર ન આપ્યો એ પછી વિનોદિનીએ ધીરે ધીરે દારની પાસે આવી દરવાજે બોલ્યો ક્ષણભર વિહવળની માફક ઉભી થતાં ન જાણે શું શોધ કરવા લાગી? એ પછી નિશ્ચય કર્યો;—

“ ડર શી વાતનો? તેતો મને નહિ દેખી શકેને? હુંતો તેને જોઈ લઈશ પછી શો ડર છે? ”

ધીરે ધીરે વિનોદિની ધરની બહાર આવી; એક બે ત્રણ ઘર સુકી કંમથી આંગણામાં આવી જે ઘરમાં યોગેન્દ્ર હતો તેનો પ્રકાશ દરવાજાની ફાટકમાંથી વિનોદિનીના જોવામાં આવ્યો; એ કાંપી ઉઠી કાંઈ વખત પછી ચાલવાની શક્તિ પણ જતી રહી ત્યારે દુઃખીમય વિનોદિની ધુળવાળા આંગણામાં બેસી રહી વિચાર કર્યો હૃદય ? ત્હમે પણ એવાજ અને હું પણ એવીજ? પણ આજ આપણ બંને પરાયાથી પણ પરાયાં છીએ જે તમારૂં નામ સાંભળી નાચી ઉઠતી હતી તે આજે ત્હમારી સાથે બેઠ કરવાને ડર છે, ડર કેવો, અપમાન કેવું, ભય શો, અનાદર શો, એમ નહિ નાથ?—તમારી આગળ મને માન, અપમાન અનાદર કંઈ નથી. તમારો સંતોષ એજ માંડ જીવનનું વૃત છે. ભય એ માટે છે કે વળી ત્હમે મને જુઓતો તમને અસંતોષ ઉત્પન્ન થાય હું તો હવે ત્હમારી આનંદ પ્રદિપ નથી-જ આ સમયે ત્હમારા કલેશનું કારણ ધું—પ્રાણનાથ એ કારણથી તો મેં સંકલ્પ કર્યો છે; કે આ પ્રાણ હવે નહિ રાખી શકીશ મારા જીવનનું વૃત સમાપ્ત થઈ ગયા પછી શું?—

વિનોદિની હવે ઉભી થઈ ગઈ—એ પછી ધીરે ધીરે સાહસ કરી આગળ વધી કમથી દરવાજા પર આવી એક પગલું આગળ ભરતાં જ યોગેન્દ્ર જણાઈ આવ્યો, વિનોદિનીએ વિચાર કર્યો જેના હૃદય ઉપર ચિત્ત મુકી પળપળમાં વ્યાકુળ થઈ જતી હતી તેની સાથેના આજ એકદમ અચાનક સંબંધ ઠીક તહેને સ્વારે બાળુએથી જોતી કુપી રીતે આંહી આવી પહોંચી છું ?

સાહસ અવલંબન કરી વિનોદિનીએ વળી એક આગળ પગલું ભર્યું; કમાડના ચીરામાંથી ધરની અંદર જોયું; જોયુંતો એ હૃદયહારી મુર્તિ યોગેન્દ્ર છે; એ સમયે વિનોદિનીની સંજ્ઞાલોપ થઈ ગઈ અને તે કમાડની છત પકડી ત્યાં બેસી રહી અને બેસવું પણ અસંભવ થઈ ગયું. વિનોદિની ભૂમી પર પડાઈ પડી અને ઘણી વખત બાદ પહેલાંની અપેક્ષા મસ્તિષ્કમાં કંઈ સ્થિર થતાં વિનોદિની મનમાં ને મનમાં કહેવા લાગી;—

આ દેખાદેખી અંતિમ છે હવે તમારી સાથે બેઠ નહિ થાય. આ સમયે મને મરતાં દુઃખ માત્રુમ પડશે નહિ પણ દુઃખ એ વાતનું છે જે, હે હૃદયનાથ આ અંતિમ સાક્ષાતમાં પણ તમારી સાથે એક બે વાત કરી પ્રાણ નહિ જોડી શકું ? અને એમ બનશે પણ નહિ. જેનાથી તમને દુઃખ થાય એ હું કરી શક્તી નથી, પ્રાણેશ્વર ? મને મરેલા છે જે—જન્મજન્માન્તર તમારા ચર્ણોના સ્થાનમાં આવું;—

હવે વિનોદિની ઉઠી-ઉભી થઈ વળી તે દરવાજાની ફાંચકામાંથી અંદર જોયું; તો યોગેન્દ્ર એજ યોગેન્દ્ર છે. મનમાં ને મનમાં તેણે વિચાર કર્યો—“બગવાન આ અણુલનિય રત્ન તહમારૂંજ બનાવેલું છે. કાણુ કહેશે કે તમે નિર્દય છો; ઇચ્છામય એક દિવસતો એ રત્ન

ઝાડું હતું એ શું કમ સૌભાગ્ય છે; આ જન્મમાં તો આ દુઃખીનીની સર્વ સાધ મટી ગઇ-હે અગતિની ગતી તમારા ચર્ચોમાં મંદ-ભાગીનીની આશેષ પ્રાર્થના છે કે જન્મજન્માન્તરમાં એજ ચર્ચોનું સ્થાન મેળવું.”

આ સમયે યોગેન્દ્રનાથ ચિત્તની અસ્થિરતાને શાન્ત કરી દરવાજામાં આવ્યો. વિનોદિની જ્યાં ઉભી હતી તે જગ્યા દરવાજાની પાસેજ હતી, અને તે જોઇ શકાતું હતું. એકવાર વિનોદિનીએ વિચાર કર્યો, “ એક વખત આ છેલ્લીવાર ચરણોમાં પડી એક બે વાત કહી શકું.” વળી શોચતી કે તેના હૃદયમાં તો માફ નામ પણ નથી તો પછી શા માટે તેને કહી સંભળાવું ? તે ધર્મભિરૂ વ્યક્તિ છે. અને જોવાથી તરતજ તેને કષ્ટ થશે. આ જીવનમાં તો તેને દુઃખ નહિ આપું, વળી વિચાર કર્યો જ્યાં સુધી જીવન છે ત્યાં સુધી કેમ નહિ આ જગ્યાએ બેસી રહું ? એ સુખ કેમ છોડું. હમણાજ ને તેઓ અહીં આવે તો મને દેખી શકશેજ ના એ લોભ છોડવો એજ ઠીક છે.

એ સમયે વિનોદિનીએ ઉપર નજર કરીને હાથ જોડીને કહ્યું:-

એ અનાથ નાથ, હે ધૃષ્ટામય મારી જીવનકીલા તો હવે સમાપ્ત થવા આવી; મારાં સુખ દુઃખ હવે ધણાંજ જલદી મટી જશે, કિંન્તુ દયામય એ વ્યક્તિએ આ દુઃખીણીનું સર્વ સ્વધન અને અ-ભાગીણીનું જીવન સર્વસ્વ છે. તેઓના પગમાં દર્ભનો કાંટો પણ ન જાય, અને તેઓને લાંબો શ્વાસ પણ લેવો ન પડે; તેઓના સુખમાં કમી ન આવે હે જગદીશ, હું દુઃખીણી હવે આપના શાન્તિમય ચરણોમાં આશ્રય લેવા ધાર છું તેઓની પ્રાર્થનાની હવે મસ્કરી ન કરવી જોઇએ.

એ પછી યોગેન્દ્ર તરફ લક્ષ્ય કરીને મનમાં ને મનમાં કહ્યું;—
હે હૃદયેશ ? સુખથી રહો કદી આ અભાગીણીનું નામ લઇને અનુ-
તાપ ન કરો હું મ્હારાં કર્મનાં ફળ ભોગવી રહી છું તેમાં ત્હમારો
શો દોશ ? જન્માન્તરમાં આપના ચર્ણોનું સ્થાન આપજો.

એ પછી યોગેન્દ્રનાથ ધરની અંદર ગયો, એટલે વિનોદિનીએ
કહ્યું;—બ્રાન્તમન ? તેને જોઇને શું જોવાની સાથે દર્શનથી માત્ર મટી
જશે, અને તેમ હોય તો બહુજ સાફ. ”

એ સમયે અવિરલ અશ્રુધારાથી વિનોદિનીની છાતી ભીંજાઇ
ગઇ; અને તે ગાંડાની માફક જલદી જલદી ત્યાંથી પાછી ફરી અને
ચિત્તભ્રમની માફક અસ્થિરતાથી ચાલવા લાગી હવે આંગણમાં આ-
વીને ફરી એ તરફ જોયું; તો જણાયું જે એવીજ રીતે પહેલાંની •
માફક પ્રકાશ આવી રહેલો છે, એ સમયે ધીરજ છોડીને મર્મ વિ-
દારક સ્વરથી બોલી ઉઠી;—“ ભગવન ? ”

શબ્દ યોગેન્દ્રના કાનો સુધી પહોંચ્યો તેણે સમજી લીધું જે આ
વિનોદિનીનો ચિત્તપરિચિત્ત કંઠ સ્વર છે, ન જાણે કાંઈ શોચ કરતો
તે તરફ ખડ્ગીની પાસે આવ્યો. કિંન્તુ એ સમયે વિનોદિની આંગણ
છોડી ધરમાં ચાલી ગઇ હતી અને એ કારણથી યોગેન્દ્ર કાંઈ પણ
જોઈ શક્યો નહિ તેણે વિચાર કર્યો કે આ સર્વે મ્હારા અસ્થિર મ-
નની ઉદ્ભાવનાઓ છે એ પછી ત્હેણે મોં ફેરવી લીધું.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

પ્રત્યાખ્યાન.

ચો
 ગેન્દ્ર બેચેન છે, શું કરે ? શું કરવાથી આ ગુરૂતર
 યાતના શાન્ત થશે શું કરવાથી ચિત્તનો આ અસીમ
 વેગ શાન્ત થશે, ક્યા ઉપાયથી આ દારૂણ વિશ્વાસ
 ધાત ક્તાનો પ્રતિશોધ થશે, એ એને કાણ બતાવે ?
 કાણ એવો વેદ છે કે. આ સર્વ દુર્દમનિય વ્યાધિનું ઔષધ બતાવી
 શકશે ? આપણુ જાણીએ છીએ કે મૃત્યુ એ આવ્યાધિનો એક માત્ર
 વેદ છે. યોગેન્દ્ર આ યંત્રણાના હાથથી કેવી રીતે છુટકારો મેળવશે,
 એના માટે તેણે કેવા ઉપાયો શોધી રાખ્યા છે. તે આપણુ નથી જા-
 નતા કિન્તુ. આપણુ નિઃસંદેહ કહી શકીએ છીએ કે. આ ચિંતાની
 શાન્તિ ચિતાની અગ્નિ ખીજ કોઈ રીતે થઈ શકશે નહિ. જે પ્રતા-
 રણાના સાગરનાં એ ડૂબ્યો છે. તેમાંથી નિકળવાનું તેનામાં
 સામર્થ્ય નથી. પ્રકૃત ધટનાથી આલોકના હૃદયનો અવિશ્વાસરૂપી
 અંધકાર દૂર થવાની સંભાવના પણ નથી. જે ઉંચા સ્થાનપર
 એ ચઢેલો છે. ત્યાંથી નિચે ઉતરવાની તેનામાં શક્તિ નથી. ધારો કે
 જ્યાં સુધી તેના દેહમાં શોષીત પ્રવાહિત થઈ રહેશે ત્યાં સુધી તેની
 યંત્રણાની સીમા જણાઈ શકશે નહિ. એવી અભાગ્ય વ્યક્તિને. ત્હમે
 મૃત્યુ સિવાય ખીજે કયો ઉપાય ધારી શકશો ? એ “ વિષ્કુંભ-પયો
 મૂખ ” રમણીઓએ સ્વાર્થ સિદ્ધને માટે તેના શરીરના પ્રત્યેક સ્થા-
 નમાં ધણીજ ચતુરાઈથી છાનુમાનુ વિષ નાખી દીધું છે. અને તેના

જીવનની ઝેરી સર્પ કરતાં પણ અધિક ભયાનક ઘટના બનાવી દીધી છે. તેની આનંદમયી પ્રકૃતિ શાન્તિમય સ્વભાવ, અને પ્રેમમય જીવન સર્વનો ક્રોધ અવિશ્વાસ અને ધાગુની માફક એ સપડાવી વિફટ કરી દીધું છે. તેના હાસ્યમય બદનપર શોકની ગાઢી છાપ લગાવી દીધી છે મુખ મંડળ શીકુ પડી ગયું છે. તેનાં પ્રકુષ્ઠ લલાટ ક્ષેત્રપર ચિંતાની રેખા ખીચાઈ રહી છે. તેનાં પ્રશાન્ત નયનોને સોહીના તરસ્યા જીવોની માફક ભયંકર બનાવી દીધાં છે. અને સર્વથી વધારે તો એ છે જે તેનાં સદાનાં સંગી જ્ઞાન અને પ્રજ્ઞાને તો દુષ્ટ બુદ્ધિને આધીન કરી દીધાં છે ત્યારે હવે હેને છે શું? કાંઈ સુખને માટે તમે જીવશો તમે અમને નિષ્કુર કહેશો તોપણ હું કહું છું કે; આભારભૂત જીવનનો ખોળ દોળવાની અપેક્ષા યોગેન્દ્રનાથને માટે મરવું એ અવશ્ય છે અને તે શ્રેય છે. કિન્તુ યોગેન્દ્રનાથ એમ સમજતો નથી કે પહેલાં વિશ્વાસ ધાતકોને શિક્ષા આપી પછી મરવું એ ઠીક છે.

રાત્રિના ત્રણ વાગી ગયા છે વસુંધરા શુનશાન થઈ ગઈ છે નિંદ્રાની શક્તિ અને પ્રભાવથી બાહ્ય અને અંતર્ગત સ્થિર જળાય છે અને યોગેન્દ્રના માટે તો એ સર્વથી ઉલટું છે તેને હજી સુધી નિંદ્રા આવી નથી.

યોગેન્દ્ર એ ઘરમાં શય્યા ઉપર સુતેલો છે તે દેખા જિજ્ઞાસાપરજ સુધ રહેલો છે, નિંદ્રાની આશાથી નહિ, એના માટે કાંઈપણ શાન્તિ હોય તો તે શાન્તિ આં છે તેની નિકટ શાન્તિ આવતી નથી. યોગેન્દ્ર પલંગપરથી ઉઠ્યો અને પાસેની આલમારી ખોલીને તેમાંથી એક ધોરો બહાર કહાડ્યો જે ટેબલ પર લેમ્પ બળી રહ્યો હતો, તેની પાસે

એક ખુર્શી પડી રહી હતી એ ખુર્શી પર છરો હાથમાં લઈને બેસી રહ્યો. વ્યસ્તતાની સાથે તેણે આવરણના અંદરથી છરો કઢાડ્યો અને ઉબવણ આ લોકની આભાથી તે તેજદાર છરો ચમકવા લાગ્યો એ સમયે યોગેન્દ્રે તેની તીખી નજરથી પરિક્ષા કરી, હવે ટેબલ ઉપરજા છરો ફેંટી ઈધી હાથપર હાથ અને ત્હેનાપર મસ્તક મુકી યોડીવાર મુઠી કાંધ વિચાર કરવા લાગ્યો, પછી લાંબો શ્વાસ ફેંટીને ઉભો થયો અને બેચારવાર એ ધરમાં પરિક્રમા કરી પુનઃ આવી તે છરાને હાથમાં ઉપાડી ફરી તેની ઉબવળતા અને તિક્ષ્ણતાની પરિક્ષા કરી ચળી ખુર્શી પર આવીને બેઠો એ પછી જાંને હાથોથી માથાનક વાળ ખાંનેજવા લાગ્યો એ પછી તે થઈ રહ્યા બાદ તે તિખી ધાર-વાળા છરાની અણી પોતાની છાતી સાથે લગાડી એટલામાંજ પાછ-થાથી ખુલ્લા દરવાજાથી આવી એક સુંદરી યોગેન્દ્રના બને હાથ પકડી કહેવા લાગી;—

“ આ શું ? આ શું ? યોગેન્દ્ર આ વાત કેવી; ”—

(સુંદરી કાંપી રહી છે. તેની આંખોમાં ખરખર આંસુ વહી રહ્યાં હતાં યોગેન્દ્રે વિસ્મયેની સાર્થ જોયું તો કમલિની છે.)

યોગેન્દ્રે શા માટે છરો કઢાડ્યો હતો. અને પોતાની છાતીપર મૂક્યો હતો. પણ હમણા એનું આપણુ પુરૂ રહસ્ય સમજી શકતા નથી. હવે આપણુ લોક સાક્ષી રીતે જાણીએ છીએ કે તેનામાં મનથી આત્મ હયા કરવાની ઈચ્છા નહિ હતી. તેના હૃદયમાં આ સમયે પ્રીતિ હિંસાની. પ્રવૃત્તિ બળવત્તર થઈ રહી છે. યોગેન્દ્ર કમલિનીને જોઈને સ્થિર થઈ ગયો. અને તે સમયે પોતાના હૃદયના વેગને કમલિનીને પ્રગટ કરવાને તેના હૃદયમાં વાસના સિદ્ધિથી બાધાત પહોં-

એ તોણે હસતાં પૂછ્યું;—કમલિની ? કેટલી રાત્રિ ગઈ, છતાં તું અહીં ક્યાંથી ?

યોગેન્દ્ર હસ્યો; કેવી ભયાનક વાત છે; જે વ્યક્તિની અવસ્થા અને યાતનાના પરિમાણની આ લોચના કરીને અમે. તેને માટે મૃત્યુની વ્યવસ્થા કરી હતી વળી તે પણ હસી હસીને વાતો કરતો માલુમ પડે છે, સર્વનું હસવું રોવું બરાબર નથી હોતું. અથવા યોગેન્દ્રે ધારો કે, પોતાની કલેશ રાશિ. નું પોતાના મનમાં કોઈ એકું સુક્ષ્મ રહસ્ય જાણી લીધું છે કે આપણી આ માનવ બુદ્ધિના હૃદય જીવનમાં જાણાવવું કઠીણ છે; જેમ હોય તેમ પણ તેણે મીઠા હાસ્યથી પૂછ્યું;—

“ આટલી રાત્રી ગઈ, તું અહીં ક્યાંથી ? ”

કમળે વિચાર કર્યો;—સાધનાથીજ સિદ્ધિ થાય છે. એ વાત કદી જુદી નથી. યોગેન્દ્ર જ્યારે દારણ મન સ્તાપમાં પડ્યો છે. અને આત્મ હત્યાનો ઉદ્બોગ કરી રહ્યો છે. ત્યારે ત્યારે પણ મને જોઈને દાણબર સર્વ દુઃખ યંત્રણા ભૂલી જાય છે. એ નિશ્ચય પ્રેમનું લક્ષણ છે, વળી તે હસે છે. આટલા આટલા દિવસ બાદ માલુમ થાય છે. કે ભગવાન મહારા પ્રતિ દયાવાન થયો છે. તેણીએ નક્કી કર્યું કે જ્યારે પવન પોતાની મેજેજ ફરી જાય છે. ત્યારે જરા જોર કરવાથી અને હવા લાગવાથીજ નૌકા ઘાટ ઉપર પહોંચી જાય છે. હવે હું પણ જરા વધારે જોર કરે, એમ ધારી યોગેન્દ્રના મોં તરફ એક વાર તિખી વિલાસમયી દ્રષ્ટિ ફેરવીને બોલી;—યોગીન ત્હમે તો બાળક નથી. પછી એમ કેમ કરો છો ? એક બાલિકા ? એક નૂતન બાલિકાને માટે ? તમે પોતાનો પ્રાણ કેમ ગુમાવી રહ્યા છો ?

યોગેન્દ્ર હસીને બોલ્યો;—એ વાતોમાં કંઈ મતલબ નથી, હું એક તુચ્છ બાલિકાને માટે ગુસ્સે થાઉં એ તમને કોણે કહ્યું—રાધા કૃષ્ણ કેમ ? મને હજુ પણ અનેક સુખો છે. અનેક આશાઓ છે. અરે હું કેમ પોતાનો જીવ આપવા લાગ્યો.

કમલિનીએ કહ્યું;—ત્યારે તમે છરો લઈને શુકરતા હતા ?

યોગેન્દ્રે કહ્યું;—તે છરો હું જોતો હતો. હવે જો મરવાની ઈચ્છા હતી તો ક્યારનો એ મરી ચૂક્યો હોત. મારી એવી ઈચ્છાજ નહિ હતી. છગની વાત કહો છો તો લ્યો એ છરો હું ફેંકી દઉં છું.

એમ કહી યોગેન્દ્રે છરાને ઉપાડી જોરથી દૂર ફેંકી દીધો. ત્યારે કમલિનીએ કહ્યું;—“ વિનીની સર્વે વાત મેં સાંભળી છે. જે વાત કદી કોઈ પણ વીચારવા રહેતું નથી તે વાત તેણીએ કરી છે. તમે સર્વ જાણીગયા હશે એ કારણથી હું તે વાત તમને કહું છું. કિન્તુ યોગેન્દ્ર, તમે એ વાતનો વિચાર કરીને પોતાના જીવનને દુઃખમાં ન હુપાવો. ત્હમારી હજી નાની ઉંમર છે. આ જીવન મોહનરૂપ છે. તમારા ગુણ દેવ દુર્લભ છે. તમારી આ સર્વ વાતોથી જગત વશ થઈ ગયું છે, જો તમે ધારો તો કેટલીક કામિનીઓ ત્હમારા ચરણોની દાસી થઈ જાય.

વાત સમાપ્ત કરી કમલિનીએ પોતાનાં ઉજવળ આરકત નયનો દ્વારા કેટલીએક ઉદ્ધાસ કારીસુધા યોગેન્દ્રના નેત્ર પથદ્વારા તેના હૃદય બંડારમાં પહોંચાડી દીધી;—પરંતુ એ સુધાને પીવાથી યોગેન્દ્રના હૃદયમાં—સંતોષ થયો કે નહિ. તે આપણ કહી શકતા નથી. યોગેન્દ્રે કમલિનીની વાતોનો ઉત્તર મોંઢાથી નહિ આપ્યો. પરંતુ કમલિનીના નયનો સાર્થ નયન મેળવીને જરા એક હસી દીધું. એમ હસવાથી કમલિનીને વધારે આશા ઉત્પન્ન થઈ, તેણીએ વિચાર કર્યો.

યોગેન્દ્ર પીગળી ગયો છે; હવે ફેર એવીજ આવેશમયા દષ્ટિ સંચાલન કરી બોલી;—

“યોગેન્દ્ર ? આ સંસાર સુખને માટે છે. હજાર દુઃખ હોય તો પણ ક્રોધ કરવો એ કામ સાર નથી જ્યાં દુઃખ છે ત્યાંથી દૂર હટી જવું; અને જ્યાં સુખ છે. ત્યાં પાસે જવું; યોગેન્દ્રે કહ્યું.”

એમાં પણ કહેવાતું છે જે મેં પોતાનું સુખ દુઃખ તમારા હાથમાં અર્પણ કરી દીધું છે, તમે અને જે રસ્તે લઈ ચાલશો તે રસ્તે હું ચાલીશ; યોગેન્દ્રે આ વાત હસી હસીને કહી; એ હસવાની સાર્થ બોલી આ વાતથી કમલિનીના હૃદયમાં આ ઘાત થયો, એ કાંપી ઉઠી; વિચાર કર્યો; વાતના તો પુરી થઈ, યોગેન્દ્રતો મ્હારોજ છે. અને—બોલી;—

યોગેન્દ્ર ? હવે કોઈ કોઈના ઉપર પ્યાર કરે તો સામું માણુમ જાણતું નથી કે આ આના ઉપર પ્યાર કરે છે કે નહિ. અથવા સમાજના ઉચ્ચી મનની આગ મનમાંજ દબાવી રાખે, તો તેને કેવું કષ્ટ થાય છે, તે તમે અનુમાન કરી શકશો ?

યોગેન્દ્રે વિચાર કર્યો; કે કમલિની અહીં જે કંઈ જણાઈ આવે છે તે તેના મન ઉપરથી કોઈ ખીજીજ ઘટના માણુમ પડે છે. જોઉં છું કે જે વાત આજ સુધી કમલિનીએ ન કહી તે કહેવાનું અનુદાન કરી રહી છે હીક છે. ધારો કે આવા ખોટા વખતમાં પણ મારાથી તેનો કોઈ ઉપકાર થઈ શકવાનો નથી બોલ્યો;—

“પ્રેમ ધણી તરેહનો હોય છે, કમલિની પ્રેમ કહેવાથી પ્રેમ જણાતો નથી. જે પ્રેમ નરકને સ્વર્ગ બનાવી દે છે; પાપને પુન્ય બનાવે છે, નિર્ધનને ધનવાન કરી દે છે, શોકઅસ્તને આનંદી

બનાવે છે, જે પ્રેમથી પોતાનું ચાન જતુ રહે છે, ખુદિ જતી રહે છે, વિવેચના શક્તિ પણ લોપ થાય છે, તેવો પ્રેમ તે પ્રેમ છે. તું જે પ્રેમની વાત કહે છે તે પ્રેમ કેવો છે ? ”

કમલિનીની આંખો ઉજ્જવળ થઈ ગઈ અને તેણીએ કહ્યું:—હું એ પ્રેમ ત્હમને શુકરીને સમજાવું કે એ પ્રેમ કેવો છે ? એવો પ્રેમ આ જગતમાં ક્યાંય નથી. ત્યારે કોની સાથે તેની તુલના કરી સમજાવું ?

યોગેન્દ્રે કહ્યું:—ધારૂ છું કે તે પ્રેમ ઉચ્ચ દરજ્જાનો હોવો જોઈએ; કિંતું એવી દ્રઢતા ઉભય પક્ષમાં ક્યાં છે ?

કમલિનીએ ક્ષણ એક યોગેન્દ્ર તરફ જોતાં, લાંબો શ્વાસ લઈને કહ્યું:—એજ તો દુઃખ છે. અને પ્રેમની ચીજમાં માણસ ન પડે તે એક યંત્રણા છે.

સુંદરીએ, ઘણીજ ઉત્કંઠીત થતાં શીર નિચુ કરી લીધું; યોગેન્દ્રે વિચાર કર્યો. કે દારૂ અવ્યક્તગ પ્રણયમાં પડીને કમલિની મોટું કષ્ટ સહન કરી રહી છે જરાએક આશ્વાસન (ધીરજ) આપવાના અભીપ્રાયથી તે બોલ્યો:—

“ ધારૂ છું કે બીજા પક્ષમાં પણ સમાન પ્રેમ હોય કિંતુ એમ પણ બનીશકે છે કે, એ પણ સમાજના ભયથી તો નથી બની શકતું. ”

કમલિની ઉત્સાહની સાર્થ બોલી:—યોગેન્દ્ર ? કેમ એમ બનીશકે છે; અગર એમ હોય તો યોગેન્દ્ર ત્યારે તેનું શું કરવું જોઈએ;

યોગેન્દ્રે કહ્યું:—એ સમયે તેના પ્રેમાસ્પદ હૃદયની પરિક્ષા કરવી જોઈએ, સર્વથી પહેલાં એ જોવું આવશ્યક છે, કે એ ભક્તો આદમી છે કે નહિ. ?

કમલિની;—જે બસો આદમી છે, તે દેવતા છે, એ મનુષ્ય નથી. એ સમયે યોગેન્દ્ર ખુર્શીપરથી ઉઠી ઉભો થઈ ગયો. અને ફરતાં ફરતાં કોઈ વખત બાદ વિચાર કરતો રહ્યો; બાદ તે કમલિનીની સામે આવીને ઉભો થઈ ગયો; અને બોલ્યો;—ત્યારે તેને એ વાત કહેતી ખોટી નહિ.

વળી ફેર યોગેન્દ્ર ફરવા લાગ્યો;—કમલિની ધણીવાર સુધી ન જાણે શો વિચાર કરે છે? એ પછી ધણાજ વેગથી યોગેન્દ્રના ચરણોમાં લોટી ગઈ બોલી;—યોગેન્દ્ર? યોગેન્દ્ર? એ પ્રેમાસ્પદ ત્હમેજ છો. ત્હમે એ પ્રણય પાત્ર છે? હું ત્હમારીજ છું. કમલિનો એ પંજી વધારે કાંઈ કહી શકી નહિ.

એ સમર્થ તે મંદ ભાગિની, સર્વ નાશ સાધિની, પ્રેમભિભૂતા રૂપ લતિકા કમલિની યોગેન્દ્રના પગ પકડી રહી હતી. તેની વાતો સાંભળીને યોગેન્દ્ર ચમકી ઉઠ્યો; સહસા બચંકર પૃથ્વિ કંપથી હવે જે સારામાં સારૂં ધર વનાફના થઈ જત તો પણ યોગેન્દ્ર એટલો ચમકત નહિ. ત્હેણે દિવાલપર હાથ ધરી ધરીને સર્વ વાતોની આ લોચના કરી; કમલિનીના આંખોમાંથી ઢળતાં બોર બોર રૂપ આંસુ એ સમયે ત્હેના ચરણોને ભીંજવી રહ્યાં હતાં. એ પછી તે ગંભીર સ્વરથી બોલ્યો;—

“ કમલિનીજાઓ;—ત્હમે આ પત્રની સાથે સંગ કરેલો છે. તમારી આશ કદી સફળ નહિ થશે, હૃદયને શાન્ત કરવાનો અભ્યાસ કરો. મારા પગ છોડીદો; ”

કમલિનીએ પગ છોડ્યા નહિ. ત્યારે યોગેન્દ્રે, કમલિનીના હાથથી પોતાના પગ છોડાવવાની કોશિસ કરી. કિંન્તુ કેવા આશ્ચર્યની વાત છે! જ્યેષ્ઠ તો કમલિનીમાં હોંશ નથી. ત્યારે ધણીજ મુશ્કેલીથી.

તેના હાથથી પોતાના પગ છોડાવ્યા બાદ તેણે વિચાર કર્યો; કે તેની આ મૂર્છા. હવે ચિરસ્થાયિ હોય તો તે ઠીકજ છે. ફેર વિચાર કર્યો; એમ કેમ ? આ જીવનમાં એનાથી પણ અધિક બીજી કેટલીક વા-
સનાઓ પણ હશે; એ સમયે પાણીની અંજલી છાંટવાને માટે ગયો.
ત્યારે તેણે જોયું કે કમલિની પોતે ચૈતન્યનાં લક્ષણ બતાવી રહી છે,
એ સમયે તે ત્યાંથી હઠીને એ ઘરની બીજી બાજુપર જે કાચ બિ-
છાવેલો હતો. તેનાપર જઈને બેસી ગયો. કમલિનીને મૂર્છા છુટી. તે
એક લાંબો સ્વાસ લઈને બેઠી થઈ. કાંઈ ક્ષણ બાદ ધીરે ધીરે તે
મકાનની બહાર ચાલી ગઈ;—

બહાર એક બીજી સ્ત્રી તહેની અપેક્ષા કરી રહી હતી. તે માધી
છે. માધીની પાસે આવીને કમલિનીએ કહ્યું;—માધી, આશા તો
જતી રહી; હવે કેમ જીવવું ?

માધીએ કહ્યું;—“ મોટી બહેન ડર કેવો છે ? આશા પણ શું
કહી છુટે છે ? જ્યાં સુધી માધી છે. ત્યાં સુધી આશા છે. ”

“ હવે ઉપાય શો છે ? ”

ઉપાય છે;—હવે આ છેલ્લો ઉપાય છે. તે કાલે ત્હમને કહીશ.
માધી તહેનો હાથ પકડીને તહેને પોતાની સાથે લઈ ગઈ.

કમલિનીના પત્રો.

૨૬

વારના વહેલાં યોગેન્દ્ર ઘરની પાસેના રાજ પંથ ઉપર શરી રહ્યો છે. આખી રાત્રી તેને ઉઘ આવી નથી. આંખો લાલ લાલ ઉન્મત્તની માફક સ્થિર થઈ ગઈ છે. શરીર બળ દિન અને દુખળુ પાતળુ માલૂમ પડે છે. ચહેરાપર સ્વાહી પડી ગઈ છે. તે શોચે છે.

“શું બચાનક વાત છે?” હરગોવિંદનુ પુનઃ કરીશજ વળી ફેર વિચારે છે; હરગોવિંદનુ કેમ? ત્રિનિ વિશ્વાસ ધાતીની છે તેનેજ મારીશ વળી શોચ કરે છે. કે હવે જો માણુના લોહીથી હાથ રંગવા હોય અને એમ છે તો બંન્નેને કેમ નહિ માઈ? “ફેર વિચાર કરે છે” તે બંન્ને પાપી છે. કિંન્તુ હું શિક્ષા દેવા વાળો કોણુ? તેઓના પાપની શાન્તિની વ્યવસ્થાતો છે. કિંન્તુ મ્હને એમાં કંઈ અધિકાર નથી. ત્યારે હું કેમ કલંકિત થાઉં? હુજ કેમ દુનિયાથી છુટો ન થાઉં? મ્હારા માટે આ સંસારમાં સુખ નથી, ત્યારે કેમ નરહત્યા કરીને પોતાના નામને અનંત કાળને માટે હત્યારા નીશ્રેણીમાં મૂકી દઉં?—વળી વિચાર કરે છે. ત્યારે આ યાતના જશે કેવી રીતે, મૃત્યુ એજ મ્હારા છુટ્કારાનો ઉપાય છે. હું મરીશ નહિ. મારવાથી પણ આ આગતો નહિ બુઝાય. હવે અદ્વૈતોસ કરે છે. મરતો ખરોજ

પણ આજે ચિંતા છે. પણ જે વાતને મેં છોડી દીધી એ વાતનું પ્રયોજન શું ? હવે મને દગો કરવાને કારણ તે પરાયી થઈ ગઈ છે. અરે ? નહિ, નહિ. એ ચિંતા મહારા મરવા પછી પણ મારા આત્માની સાથેજ રહેશે.

હવે ત કલેન્ડરગા મેં અપને દિલકા ઇજતરાય.

બાદ મુદ્દન બી ફિરેગી. રૂઠ ગમરાતી હુમ.

નહિ એમ નહી બને; એ બંનેના જીવતાં આપણે મરવું એ પણ સુખ બાવથીજ, તેઓને માર્યા સિવાય તો હું મરીશજ નહિ. શું બાણે વિધન આવીને ઉપસ્થિત થયું;—હીક આજેને આજેજ બંનેને એકી સાર્થ; વિલંબનું કારણ નથી, આજેજ શાયતાં, શાયતાં, યોગેન્દ્રનાથની લાલલાલ આંખો એથી વધારે લાલ થઈ ગઈ. ધારોકે સ્થાન ત્યાગ કરીને બહાર આવવાની ચેષ્ટા કરવા લાગી. બદન ઠાપવા લાગ્યું.—રવાંટાં ઉભાં થઈ ગયાં. ધારો કે, હત્યા, મૃત્યુ, પાપ પ્રભુતિ દુષ્ટ વૃત્તિઓ રૂપ ધરીને ત્હેને આરે બાણુએથી ઘેરીને નાચવા લાગી. ધારો કે કોઈણે આવીને ત્હેના હાથમાં એક તલવાર આપી દીધી. કેટલીક ભયવાન, દેહહિન આકૃતિઓ ધારો કે ત્હેની પાસે, નાચી નાચીને ખુશ ખુશ થતી હસવા લાગી. હવે કોઈ ઉજવળ મૂર્તિ ધારો કે, દૂર ઉભી થતી વારે વારે વિનોદિની અને હરગોવિંદ બાબૂનું નામ ઉચ્ચારણ કરવા લાગી.

યોગેન્દ્ર જે સમયે આવા પ્રકારથી ઉન્મત્ત થઈ રહ્યો હતો એ સમયે એક આદમી એ ધીરે ધીરે ત્હેની પાસે આવીને પોકાર્યો;—યોગેન્દ્ર ? ઉત્તર નહિ—વળી ફેર બોલાવ્યો;—“યોગેન્દ્ર ?”—

યોગેન્દ્રનું જાગૃત સ્વપ્ન વિટયું;—ત્હેણે બોલાવવાવાળાની તરફ જોયું;—અને જોયુતો હરગોવિંદ બાબૂ છે. યોગેન્દ્રની મૂર્તિ જોઈને.

હરગોવિંદ બાપૂ ચમકી ઉઠ્યા;—યોગેન્દ્રે જવાબ નહિ આપતાં હર-
ગોવિંદ બાપૂ બોલ્યા. એ શુ યોગેન્દ્ર ! તમારા એશા હાલ ?

એ સમયે યોગેન્દ્ર, કાંઈક જુદા બાવથી કોઈક વખત સુધી.
હરગોવિંદ બાપૂના ચહેરા તરફ જોઈ રહ્યા; સહસા ઉંચા સ્વરથી
બોલ્યા;—

“ જાઓ, મહારા સામેથી દૂર થઈ જાઓ, મૃત્યુને માટે તૈયાર
થાઓ, કુત્રટા વિનોદિનીને પણ પ્રસ્તુત થવાને માટે કહેા. ”

હરગોવિંદ બાપૂ અજબ થઈ ગયા, દાંતોની સાથે જીભને દબા-
વતાં બોલ્યા, છટ્ છટ્ યોગેન્દ્ર તું મૂર્ખ થઈ ગયો. તારા મોઢેથી
એવી કેવી વાત ? વિનોદિની છટ્—

તારે યોગેન્દ્ર વજ્ર ગંભીર સ્વરથી બોલ્યો;—ચાલો હડો મૃત્યુ
સ્થાને છે, દૂર થઈ જાઓ.

હરગોવિંદ ધણીવાર સુધી વિચાર કરતો રહ્યો;—વિચાર્યું કે
આ શું ? યોગેન્દ્રનું મગજ શરી ગયું છે, આ સમયે માલૂમ થાય છે
કે, યોગેન્દ્રને વિનોદિનીના ચરિત્રમાં સંદેહ થયો છે. કિંન્તુ મહારા
ઉપર ક્રોધ કેમ ? હવે તો ધણી વાતો કરવાનો સમય પણ નથી
બોલ્યો;—“ હું તમને એક વાત કહેવાને આવ્યો હતો. હવે ન સાં-
ભળો તો ન સાંભળો. પરંતુ એક પછી એક આ ચિટ્ઠીઓ તો
વાંચી જાઓ ?—

કમલિનીએ વિનોદિનીને જે પત્રો લખ્યા હતા; તે ચિટ્ઠીઓનું
પડીકું માસ્ટર મહાશયે યોગેન્દ્રના હાથમાં મૂકી દીધું. યોગેન્દ્રે ચિટ્ઠી-
ઓને દૂર ફેંકી દીધી. હરગોવિંદે વિચાર કર્યો કે આ સમયે વાદાનુ-
વાદ કરવામાં અનિષ્ટ થશે. એ તો ઉન્મત્ત થઈ ગયેલો છે. આ વાત

ધરનાં કોઇ પણ નથી જાણતાં—જાણત તો મહારી સાથે કોઇ પણ અવશ્ય કોઇને કોઇ આવત અને મહેને તહેની ખખર મળી હોત. હવે હું કોઇને આ વાત નહિ કહું. કહેવાથી કેવળ ગરબડ વધશે તેને છોડી જવું તે પણ ઠીક નથી. અને મારે તેની સામે રહેવું તે પણ ઠીક નથી, એમ વિચાર કરતાં માસ્ટર મહાપય યોગેન્દ્ર નાથની પાસેથી ચાલ્યા ગયા. અને યોગેન્દ્રે તહેની તરફ જોયું પણ નહિ.

યોગેન્દ્ર નાથની પાછળ એક દિવાલ પડતી હતી. હરગોવિંદ આખૂ તે દિવાલની આડમાં જઈ ઉભા થઈ ગયા. એ દિવાલમાં એક ફાટ હતી, તેની અંદરથી હરગોવિંદ આખૂ યોગેન્દ્રનો ભાવ જોવા લાગ્યા.

ધણીવાર પછી યોગેન્દ્રે પાછું શરીને જોયું તો રસ્તો જન શુન્ય છે.

ત્યારે યોગેન્દ્ર માથાપર હાથ દબાવે, ધણીવાર સુધી અહીં તહીં જોઈ રહ્યો. તે જ્યાં ચિઠ્ઠીઓનું પડીકું પડ્યું હતું. તેની તરફ દસ વાર વખત ત્યાં આગ્યો ગયો. વિચાર કર્યો કે આ શું ? મેં દેખ્યું કે નહિ. જણાવ આવે છે કે આમાં વિનોદિનીની ચર્ચા કંઈ નહોતી ઠીક એમ જોતાં પણ કોઇને કોઇ ઉપકાર થઈ શકે. હજી પણ દોશ છે. ન જોતાં પણ ધારો કે કોઇનું અનિષ્ટ થઈ જાય, ચિઠ્ઠીઓને ધીરે ધીરે હાથમાં લઈ યોગેન્દ્ર વિચારવા લાગ્યો; વાંચુ કે ન વાંચુ ? એમ વિચારતાં વિચારતાં. તહેણે જાણ્યા વગરજ તે ચિઠ્ઠીઓના પડીકાને ખોલી દીધું. એ સમયે શાયતાં વિચારતાં. યોગેન્દ્રે ચિઠ્ઠીઓની પ્રતિ દષ્ટિ કરી “યોગેન્દ્ર ?” એ શબ્દ લખેલો જોયો; જોયુતો ચિઠ્ઠીઓ કમલિનીના હાથની લખેલી છે. હવે ચિઠ્ઠી વાંચ્યા વગર રહેવાયું નહિ એટલે તહેમાંથી એક ચિઠ્ઠી વાંચવા લાગ્યો.

વિનોદિની ?

હું કલકત્તે આવતાંજ યોગેન્દ્રની મુલાકાત માટે ગઇ હતી. તેને મુકામ પર જોયો નહિ. ત્હેના મકાનની એકઠાસીની સાથે વાત ચીત થઇ. હવે હું સમજી શકી છું. કે ત્હેણે આ વખતે ત્હમને કેમ એક પણ પત્ર નહિ લખ્યો. મેં જે જે સાંભળ્યું છે. ત્હેનાથી બોધ થાય છે. કે યોગેન્દ્રનું ભાગ્ય મંદ થઈ ગયું છે. યોગેન્દ્ર તરફ ત્હમે જેજે. માયા જોડી રાખી છે. તે તે માયા પ્રેમ યોગેન્દ્રનાં હવે તમારા ઉપર નથી; ત્હમે એને માટે ચિંતા કરશો નહિ. તું સાંભળીને ઉદાશ થઇશ એનાથી મેં નિશ્ચય કર્યો હતો. કે આ વાત ત્હને નહિ કહું. ફેર અન્તમાં મેં વિચાર કરી જોયું તો. તું ત્હેને કંઈક પ્રતિ-વિધાન કરી શકે છે. જે હોય તે ભય નેવું નથી. હું જલદી યોગેન્દ્રને ઘેર લઇ આવવાનો બંદોબસ્ત કરી રહી છું. ઇતિ.

કમલિની.

યોગેન્દ્રના શીરપર ચક્કર આવી ગયાં. ચિદ્વી. ત્હેના હાથમાંથી સરી પડી. તે ત્યાં હતાશ થઇને બેસી રહ્યો, આઠાશની તરફ નજર કરીને હાથ જોડીને બોલ્યો;—

“હે દયામય ? ત્હમારા શીરપર જે અપરિસીમ જગત છે. ત્હેમાંનો હું એક ક્ષુદ્ર રેતીનો કણ છું. વિધાતા ત્હમે જાણો છો કે. મારી શાન્તિ નષ્ટકરવાને માટે કેવો કાન્ડ થઈ રહ્યો છે; હે જગદીશ બોલો. હું ક્ષુદ્રાણ્વી ક્ષુદ્ર છું. ક્યા ઉપાયથી ચિત્તને સ્થિર રાખી. આ બિપ્લવ સમુદ્રને પાર કરી જાઉં ? કૃપામય ? મને બળ આપો; બુદ્ધિ આપો. આવ્યાપારનાં રહસ્યો જાણવાની દરવાજી મને ક્ષમતા આપો.” હવે યોગેન્દ્રે સ્થિર થતાં બીજો એક પત્ર બોલ્યો. અને વાંચ્યો.

“પ્રિય ભગિની ?”

ત્હમને પહેલાંજ કહી ચુકી છું. કે યોગેન્દ્ર નાથનો સ્વભાવ મંદ થઈ ગયો છે. એક કલંકકિન્ત કામિનીના હંદમાં પડીને સર્વ કંઈ ભૂલી ગયો છે. વાંચવું, લખવું એ તો નામ માત્રજ છે કોણેજમાં ટાઈમસર જતો નથી. ઘર, માત્ર લોકોને ખતાવવાને માટેજ રાખ્યું છે. ત્યાં પણ સાંજે તો રહેતોજ નથી સંભળ્યું. છે કે તેનો આ નવી રાણી ઘણીજ ખરાબ છે. ત્હમે તેને માટે ચિંતા ન કરશો કે-ટલા એક લોક એમ કરે છે. પણ આખરે સુવરી જાય છે. યોગેન્દ્રના ઘેર આવ્યા બાદ જે કંઈ ખનશે તે હું તમને લખી જણાવીશ. ઇતિ.

કમલિની.

એ સમયે યોગેન્દ્ર ચક્રમની માફક ઉડી ઉભો થઈ ગયો અને બોલ્યો;—“કોણ જાણતું હતું?—કોણ જાણતું હતું કે. ખીજનો સર્વ નાશ કરવાને માટે મુખ્ય આટલો ઉદ્યોગ કરી શકે છે. કમલિની?—કલંકિની?—સર્વ નાશીની કમલિની? શું ત્હાર આ કામ છે. ક્રુદ્ધ પ્રવૃત્તિને વશ થઈ તું સર્વ નાશ કરવાને બેઠી છે? અરે? ત્રણ જણ નિરપરાધ વ્યક્તિઓનાં શાન્તિ, સુખ, આશા અને જીવન નોધવંશ કરે છે. ભગવન્ત. ત્હમારી સૃષ્ટિનો મર્મ કોણ સ્હમજે? કમલિની જેવી સાપિણીઓની સૃષ્ટિ કરવામાં હે જગદિશ? શો લાભ હતો?—

યોગેન્દ્રે ફેર વિચાર કર્યો;—“હરગેશ્વિંદ? હરગેશ્વિંદ? હરગેશ્વિંદના શા હાલ છે તેણે જે કાલ રાત્રે પોતાની આંખોથી નિર્જનમાં વિનોદિનીની સાથે વાતો કરી જોયું, ત્હેની મીમાંસા ક્યાં છે? મને આ સર્વ મીમાંસા ખતાવી દેશે ત્હેનો નિકટમાં પોતાના જીવનની સ્વાધિનતા સુધી વેચાવાને તૈયાર છું.”

વળી, એક ખીજે પત્ર વાંચવામાં પ્રવૃત્ત થયો.

વિનોદ ?

ગર્ભ કાલે સ્વવારમાંજ યોગેન્દ્રની સાથે ભેટ થઇ હતી. એ વખતે ત્હેને પૂછી હતી. મેં પણ પૂછી હતી. તેઓને ત્હમારા પત્રો તો સર્વે મળ્યા છે. પરંતુ ઉત્તર આપવાનો સમય નથી મળતો.

હવે યોગેન્દ્ર બેઠ્યો;

“ ધન્ય ત્હમારી ઉદ્દભાવની શક્તિ, ધન્ય ત્હમારા કૌશલ્ય, ઠીક વિનોદિની એ મને પત્ર લખ્યો હતો. કિન્તુ મ્હને મળ્યો નહોતો. ઠીક આમાં પણ કમલિની અને માધીની ચતુર્થતા છે. ” વળી વાંચવા લાગ્યો.—

“ ઘેર આવવાની વાત પ્રછતા ત્હેને ઘેર આવવાની ઇચ્છા નથી ત્હમે શાય ન કરશો. હું ત્હેને લીધા વગર ઘેર આવીશ નહિ ” ઇતિ.

કમલિની.

એ સમયે યોગેન્દ્રે વિચાર કર્યો. કે વિનોદિની ત્હેને નિયમ પૂર્વક પત્ર લખતી હતી, કિન્તુ તે પોતાને મળ્યો નથી. તેણે વિનોદિનીને જે પત્રો લખ્યા છે. તે પણ વિનોદિનીને મળ્યા નથી. કમલિની અને માધીએ એતુ કારણ છે. ઠીક કમલિની અને માધીએ જે સર્વ વાતો ત્હેને કહી હતી તે સર્વ ગુપ્તી અને વિશ્વાસ નહિ કરવા લાયક હતી. આ સમયે આલ્લાહ, દુઃખ, ભય, ક્રોધ, પ્રભૃતિ વૃત્તિઓ એ મળીને યોગેન્દ્ર નાથના હૃદયમાં મોટું ભારી તોફાન મચાવી દીધું. ત્હેણે તે પત્રોને દૂર ફેંકી દીધા. ત્હેના હૃદયનો તિવ્રભાવ ઘણોજ કમી થઇ ગયો. હરગોવિંદે ગૂપ્તરૂપે આ સર્વ હાલ જોયા. તે હવે ધીરે ધીરે યોગેન્દ્રની પાસે આવવા લાગ્યો. યોગેન્દ્ર ત્હેને આવતો જોઇને વ્યસ્તતાની સાથે ત્હેની પાસે ગયો અને બાળકની તરેહ સરલ ભાવથી બોલ્યો.

માસ્ટર મહાશય ?—આપ શિક્ષક, આપ પ્રધાન સુહૃદ, આપ પ્રવિણ આપ મહારા પિતૃ સ્થાનિય છો. હું જાણતો પણ નથી. અને જાણી શકતો પણ નથી. કે મહારા વિરુદ્ધ કેવી જાળ રચાઈ ગઈ છે. આપ મહેને મારી આપો. મહારામાં સામર્થ્ય નથી કે જે હું આ હકીકતના મુખ્ય ભેદ સુધી પહોંચી શકું આપ મહેને બતાવો મહારી રક્ષા કરો.

હરગોવીંદ બાબુ યોગેન્દ્રનાથનો હાથ પકડીને બોલ્યા:—શું થયું છે ?

એ સમયે યોગેન્દ્રે. પહેલેથી સર્વે વાતો તેને કહી સંભળાવી. કલકત્તે જવું, વિનોદિનીની ખબર ન મેળવવાનો ઉદ્દેશ, ગિમ્મરી, કમલિની અને માધીનું આવાગમન, હરગોવીંદ અને વિનોદિનીનું રાત્રીના વખતે ઓચિંત્તા જોવું. વિનોદિનીપર ચર્ણુ પ્રહાર, કમલિનીના પ્રેમની કથા, આજે એ સર્વ પત્રોને વાંચવા, અને પછી સર્વ વાતો વિના સંકેતે યોગેન્દ્રે માસ્ટર મહાશયને સંભળાવવી. એ સર્વ સાંભળી, માસ્ટર મહાશય બોલ્યા;—

“ યોગેન્દ્ર ? ત્હમે નિર્બોધ નથી. હવે પણ શું સમજવાને બાકી બાકી રાખશે ? માધી સદાય વિનોદિનીના પત્રો પોસ્ટમાં નાખતી હતી. અને ત્હમારા પત્રો સદાય પોસ્ટમાંથી લઈ આવતી હતી. માધી અને કમલિનીનીની સોખત હતી તે તો ત્હમે જાણોછોજ ! જુઓ; કે ત્હમારો પત્ર વિનોદિનીને કેમ નહિ મળ્યો; અને ત્હમે વિનોદિનીનો પત્ર કેમ નહિ મેળવ્યો; એ સહજ સમજવામાં આવી શકે છે. કમલિનીની અદમ્ય કંદર્પની સ્પૃહાનો સાર એ અનર્થોની જડ એમ પ્રતિત થાય છે. ત્હમારી આંખોમાં વિનોદિનીને વિષતુલ્ય કર્યા વગર અભિષ્ટ સિદ્ધિની સંભાવના નહિ થાય આ કારણથી તેણીએ માધીની સાથે ખડચક કરી ઘણીજ ખોટી વાતો કરી છે. સમજો છોને સર્વે જુદી વાતો છે. વિનોદ જે સમયે તમારો સંવાદ ન મેળવતાં

અધિર થઈ ગઈ હતી. એ સમજે કમયે ત્હેને લખી મોકલ્યું કે તમારું ચરિત્ર દુષિત થઈ ગયું છે. ત્હમે સમજી શકશો કે આ હકીકતથી વિનોદિનીને કેટલી યંત્રણા પહોંચી હશે ? એવી હકીકતો કૃમી નવ નવારૂપમાં આવવા લાગી, ત્હેની લખાવટનો ઢંગ પણ એવોજ હતો કે વિશ્વાસ કર્યા વગર રહેવાય પણ નહિ. એ સમયે તે ક્ષુદ્ર બાલિકા કોઈ ઉપાય ન જોઈને મ્હને સર્વ વૃતાન્ત કહી મારા પગે પડી રોવા લાગી. એ સર્વ પત્રો મ્હને વિનોદિનીએજ આપ્યા હતા. હું કેવા પ્રકારે આ પત્રોની વાતને સાચી જાણીને વિશ્વાસ ન કરી શક્યોઃ જુઓ યોગેન્દ્ર ? હું તો ત્હમारी તરેલ બાળક નથી. હું એક બે પ્રમાણ એકઠાં કરીને સંભવ, અસંભવની વિવેચના કર્યા વગર એકવાર ત્હેનો વિશ્વાસ કરી લઉં નહિ.

યોગેન્દ્ર બોલ્યો;—આપ મ્હારો તિરસ્કાર કરી શકો છો. કિન્તુ જે પ્રકારે કમલિની અને માધીએ મ્હારો સર્વ નાશ કર્યો છે. એ પર વિશ્વાસ ન કરવો એ પણ અસંભવ છે.

માસ્ટર મહાશય બોલ્યા;—એ પછી મેં વિનોદિનીને ધણીજ સમજાવી પડાવી. અને કહ્યું કે જલદી હું ત્હને ખરી હકીકત બતાવીશ તે આજ પંદર દિવસની વાત છે; વિનોદિની કેવળ મ્હારી વાતના ભરોસાથી બચી ગઈ નહિ તો હજી સુધી ત્હમે તેને જોઈ શક્યા નહિ હોત.

ત્હેને જૂખ નથી, નિંદ્રા નથી; કેવળ રોઈ રોઈને તે દિવસ વિતાડે છે, એ સમયે યોગેન્દ્રની આંખોમાં આંસુ ઝરવા લાગ્યાં. માસ્ટર મહાશય કહેવા લાગ્યા;—

એ બાદ કાલ ત્હમો ઘેર પાછા ફર્યા. તોપણ ત્હેની સાથે તમારી ભેટ થઈ નહિ વિચાર કરે તો યોગેન્દ્ર ત્હેનાથી તમને કેટલું

કદ થયું હશે ? તેણી એ બ્યારે બેયુ કે રાત્રિના દસ વાગી ગયા છે. તો પણ નહીં હજી તેની પાસે આવ્યા નથી, ત્યારે તેણી એ બદને બોલાવવા બોલ્યો:—તેની તે મૂર્તિ તહેનું એકદન પાપાણને પણ દ્રવિષ્ટ કરી શકે છે.

કહેતાં કહેતાં માસ્ટર મહાપયની આંખો બીજાઈ ગઈ યોગેન્દ્રની પણ આંખાથી અનર્ગળ જળ ગરવા લાગ્યું;—હરગોવિંદ બાપૂ કહેવા લાગ્યા;—

મેં તેણીને ખાત્રી આપી. આજ તહેને કહ્યું છે કે;—પ્રાતઃકાળમાં તમને સારી લકીકત આપીશ, સારો સંભાદ હવે શો આપું ? ચાલો યોગેન્દ્ર ? ત્હમે સાથે સાથેજ તહેની પાસે લઈ જાવો ?

એ સમયે યોગેન્દ્રે માસ્ટર મહાપયના ચરણો પકડીને કહ્યું;—આપ ત્હમે ક્ષમા કરો મેં ઘણુંજ અન્યાયી કાર્ય કર્યું છે; આપે મહારો જે ઉપકાર કર્યો છે. તહેનો પ્રતિ શોધ થઈ શકતો નથી. આપે મહારી વિનોદને આટલા દિવસ સુધી બચાવી રાખી નહિ હોત તો વિનોદ આ દુઃખ મળતાંજ આટલા દિવસ સુધી બચી શકી નહિ હોત.

માસ્ટર મહાપયે યોગેન્દ્રને હાથ પકડીને કહાડ્યો, અને કહ્યું;—

“ત્હમારો દોષ શો છે ? ત્હમેને જે જે વાતો કહેવામાં આવી છે. તેનાથી અવસ્ય ત્હમારા મનમાં સંદેહ થતો હતો, જે હોય ને આ સમયે આવો ચાલો;—

યોગેન્દ્ર બોલ્યો;—ચાલો, કિંતું મહારા મનમાં મોટી આ શંકા આપ છે. કાલે મેં વિનોદિનીની સાથે ઘણુંજ દુબ્ધવહાર કર્યો છે.

તેથી અભીમાની વિનોદિની નિશ્ચય ધણીજ ગુસ્સે થઈ ગઈ છે, ન જાણે અદૃષ્ટમાં શું છે?—

બંને ઉતાવળા ઉતાવળા ચાલવા લાગ્યા;—જતાં જતાં યોગેન્દ્ર ખોલ્યો, માસ્ટર મહાપય ? હું આજથી આ શુંબ દીવસોને ચિરસ્મરણીય (યાદગીરી) કરવાને માટે પાંચજળ હિંજ સ્થાનોમાં પાંચ તલાવ ખોદાવીશ તેનું નામ રાખીશ. “ વિનોદ વાપી ” કલકત્તામાં સર્વ સાધારણના વ્યવહારને માટે એક રમ્ય કુવો બનાવીશ, તેનું નામ “ આનન્દકાનન ” રાખીશ અને દર વર્સ આજથી આ પ્રદેશનાં દિનહિત દંપતિયોને નિમંત્રણ કરી નવાં વસ્ત્ર પહેરાવી ન્હાના પ્રકારનાં ભોજનાદીકની વ્યવસ્થા કરી દઈશ અને આખો દિવસ તેઓને આનંદમાં ડૂબાવી રાખીશ. એ મહોત્સવનું નામ રાખીશ ? “ મિલન મહોત્સવ. ”—

માસ્ટર મહાપય મનમાં મનમાં ખોલ્યા;—

“ એવો યોગેન્દ્ર પણ શું કદી કુદ થઈ શકે છે ? ”

પ્રકરણ ૧૬ મું.

વિષ કે અમૃત.

જ રહવારે અંતઃપુરના એક ભાગમાં ખીજ એક પ્રકારનું કામ જારી હતું. વિનોદિની તે દિવસે કોઈ વિચારમાં અને કોઈ આ લેખનાઓમાં તે મકાનમાં બેઠી. એક ચિટ્ટી લખી રહી હતી. એ સમયે ત્યાં માધી આવી તેને જોઈ વિનોદિનીએ પત્ર લખવાનું બંધ કરી દીધું. વિચાર કર્યો;—ઠીક થયું. માધી દ્વારા એ કાર્ય થઈ શકશે. પૂછ્યું;—માધી? આટલી વહેલી? માધીએ કહ્યું;—વહેલાં ન આવવાથી કંઈ કામ થઈ શકતું નથી. તું કેમ સુઈ રહી નથી. આ શું. તારી આંખો આટલી બધી લાલ કેમ છે?

વિનોદિનીએ કહ્યું;—સુપુએ શી ચીજ છે?

એ સમયે માધી બોલી;—હવે માલૂમ થયું કે બ્રેન હું તો પહેલાંજ કહી ચુકી હતી કે જમાઈ બાપૂએ. ખીજ એક વિનોદિની મેળવી છે. ગરીબોની વાત રહેતાં રહેતાં મીઠી લાગે છે.

વિનોદિની જરાક વિષાદ ભર્યું હસતાંની સાથે બોલી;—સાહેબ બ્રેન? ત્હમે ચાહે તેમ કહો. પણ સ્વામિનું સૌભાગ્ય છૂટકા—સિવાય સ્ત્રિઓને ભારી દુઃખ કોઈ નથી ત્હેની સાક્ષી તમેજ છો. ધારો કે ત્હમે દિવસ રાત જુઓ છે. અને તેના સિવાય ખીજ નીમ જાણ શું કે તેને દેખીશકે. અરે એ શું? સિધી સાદી વાત છે? અરે તમે શું ધારો છે? અરે એવા દુઃખથી દેટલાક બાપૂઓની નહાની

ન્હાની વહુઓ ઝેર ખાઈને મરી ગઈ; અહા ? તેઓસોનાની પ્રતિભાઓ હતી. અને ઉમ્મરતો ત્હમારા જેટલીજ હતી, કેમ ? ત્હમે ચેટરજી ખાખૂની વહુને તો જોઈ હતી ને ?

હા, સાંભળ્યું તો છે, કે તે વિષ ખાઈને મરી ગઈ.

હાં, કોઈને કહ્યું નહિ, કોઈએ સાંભળ્યું નહિ. અને ઝેર ખાઈને બેશી રહી તે પછી જ્યારે મરી ગઈ, ત્યારે સર્વેએ જાણ્યું; ત્યારે એમાં શી વાત હતી, એવી વાત કોણ કરે ? એવી સ્ત્રીએ પણ એ પ્રકારની આત્મ હત્યા કરી દીધી.

વિનોદિનીએ વિચાર કર્યો; એ કારણથીજ અનુકુળ ચર્ચા ચાલી રહી છે; પોતાનો અભીપ્રાય છુપાવતાં બોલી;—“ ધારો કે હદ થઈ ગઈ એ સર્વેનો પણ સાહસ છે; સ્વામી માંદો કેમ પડતો નથી ? અને હેના મરવાથી શું ?

માધી મનમાંને મનમાં બોલી;—ઠીક તું દુધ પીતી ખચી ગઈ ખાળક છે ? તું આટલી ચાલાક ? માધી મનમાંને મનમાં જાણતી હતી કે સ્વામિ પ્રેમનો મહિમા કોઈ જાણે છે તો આ વિનોદિનીજ જાણે છે, તે એમ પણ સમજતી હતી કે. એના અભાવથી વિનોદિની એક દિવસ પણ નહિ ખચી શકે,—પ્રકાશમાં બોલી;—“ શું જાણે ભાઈ ?

વિનોદિની ચોક્કસ બોલી;—ઠીક તો તે સર્વેએ ઝેર લેવા ક્યાં જતી હશે ?—સર્વ નાશ—

માધીએ મનમાં વિચાર્યું;—કે હવે આ ઘડી ચાલાકી ચાલશે. માધી ઝેર આપી શકે છે. પ્રકાશમાં બોલી;—એ હું કેવી રીતે કહું ? સાંભળ્યું છે કે. કસાઈ લોકને પૈસા આપવાથી મળી શકે છે.

કસાઇ લોકતો ઘણોજ જીલ્મ કરે છે; વિષ વેચવાની બનાઈ છે ચાણવાળાઓ જાણે તો તેઓને ખૂબ સજા કરે.

માધી હસીને બોલી;—તેઓને ડર શાનો બહેન ? સર્વ એવી સાવધાનીથી કામ કરે છે કે કોઈ જાણી શકે નહિ.

વિનોદિની બોલી;—જેના હાથે લોકો વિષ મંગાવે છે તે જો કદી કદી દેતો. ભાગ ફાડ થઈ જાય.

“ જે લોક વિષ મંગાવે છે. તે કોઈ પક્ષા આદમી પાસે મંગાવે છે. ”

(આપણે ત્યાં માધી પણ એવીજ પકી છે.)

માધી બોલી;—હું એવી વિશ્વાસી છું ખરી, પણ ભગવાન ન કરે ને એવું કામ કરવું પડે.

‘ કિંતું માધી ? મને જરાએક વિષ મંગાવી રાખવાની ક્ષમિયા છે. ’

(એ પણ રાખવા જેવી ચીજ તો છેજ નહિ.)

રાખવાથી ઘણું એક કામ નિકળી શકે છે. એકને એક દિવસ તે અંદર બેઠ કરી શકશેજ ત્યારે હું તહેને તે વિષ દેખાડીને કહી શકે હવે જો ત્હમે મારા જીવને સંતાપમાં નાખશો તો હું આ ઝહેર ખા-ધને મરીશ તે હજાર ઘણું ખોટું કેમ ન થાય પણ હું જાણુ છું કે તે ઘણું ડરપોક છે. મનમાં અથવા એમજ હોય તો, એડરથી ખો-ટા સ્વભાવ છોડી દેશે.

માધી કોઈ વખત બાદ વિચાર કરતાં બોલી;—કહો છો તો સાચજ પણ એ ચીજ પાસે રાખવા જેવીજ નથી. શું જાણે કે મ-નમાં શું છે ?

તું શું ગાંડી થઈ ગઈ? હું એવી નથી. માધી; તું ગમે તેમ કર પણ મહેને થોડું એક વિષ લાવી આવ.

“ નહિ બાઈ? એ અમારું કામ નથી. ”

ત્યારે ડરવાની વાત નથી. હું ત્હને દસ થાન ગવન, અને કંઈક સોનાનું ધરેણુ આપીશ. આવો સારો યોગ કેમ જવાદે છે?

“ એ સર્વ ઠીક, પણ હું ગરીબ આદમી છું. ”

વિનોદિની બોલી;—માધી? એમ ન કર આનાથી સારો ઉપાય બીજો કોઈ નથી થોડુંએક વિષ મહારી પાસે રહેવાથી મહારાં સર્વ દુઃખ દૂર થઈ જશે. માધી ત્હને શું એવાં કામોમાં વિચાર કરવો જોઈએ?

બહેન? ત્હમારે માટે સર્વ કાંઈ કરી શકું છું. ત્હમે જે વાતો કરી રહ્યાં છો. એના કરતાં જળમાં ડૂબી મરવાનું કહેશે તોપણ હું તૈયાર છું હું એવી નથી કે;—

વિનોદિનીએ વાત કાપીને કહ્યું;—“ તુંજન-તુંજ ” એમ કહેતાં વિનોદિનીએ માધીના હાથમાં એક રૂપિયો મૂકી દીધો માધી;—ઠીક—જોઈશ, જોઈશ. એમ કહેતી કહેતી ચાલી ગઈ એ સમયે ડગ-ડગ આંસુથી રોતી રોતી હાથ જોડીને વિનોદિની બોલી;—

“ હે કરુણામય? આ કામમાંથી માધી નિષ્ફળ થઈને પાછી ન આવે. આ જગતમાં મંદ ભાગિનીની શાન્તિ માત્ર વિષમાંજ છે દયામય? જેમાં એ શાન્તિથી હું વંચીતન થાઉં. ”

વિષ લાવવાને માટે માધીને કસાઈની દુકાન સુધી પણ જવું ન પડ્યું, અને કંઈ એટલા પણ કરવી પડી નહિ. તે કાંઈ વખત પછી.

અહીં તહીં ધુમીને અડધા કલાક બાદ પાછી આવી, તેને જોઇ વિનોદિનીએ ધણાજ ઉત્સાહથી તેની પાસે જઈને પૂછ્યું;—“ કેમ, શું કર્યું માધી ? ”

એ સમયે માધીએ ચારે તરફ જોયું, ધીરે ધીરે કપડાની અંદરથી એક કેળના પત્તામાં ઢાંકેલું, એ મૃત પાત્રને વિનોદિનીના હાથમાં સૂકી દેતાં કહ્યું.

“ કેટલા કષ્ટથી હું તે લાવી છું. એ હું ત્હમને કેવી રીતે કહું. ત્હમાર કામ હતું એ કારણથી મેં એટલુ રજા સહન કર્યું. એમ નહોત તો કડી એવું કરત નહિ. કિન્તું જુઓ બહેન, સાવધાન ? જેમાંથી મને નુકશાનીમાં ઉતરવુ ન પડે. ”

વિનોદિનીએ અતુળ સંપત્તિ સમજીને તે પાત્રને હાથમાં લીધું અને કહ્યું; બચશો છે ? તું શું નથી જાણતી ?

એ પછી ત્હેણીએ પેટી ખોલી તેની અંદર ધણા જયતનથી તે વિષ પાત્રને રાખી દીધું. અને સાવધાનીની સાથે, પેટીને બંધ કરી આવી કુમરમાં બાંધી લીધી.

એ સમયે માધીએ કહ્યું;—કોઇ કાંઇ આપે તો થોડુંજ છે ? જે કષ્ટથી લાવી છું. ત્હેની હું શુ વધારે વાત કરું ?

વિનોદિની હસતાં હસતાં બોલી;—“ માધી ? યત્ન કરવાથીજ રત્નો મળી શકે છે, એમ કહી વિનોદિની પોતાનાં ઘરેણાંની બોક્સ લઈ આવી અને ત્હેનું તાળુ ખોલી બોલી;—“ માધી; બોલ—શું સર્પશ ? ”

માધીએ અલંકારોની શોભા જોઇ લોભથી અસ્થિર થઈ ગઈ અને બોલી;—“ શું લઉ ? ” (જે ત્હારી ઈચ્છા હોય તે)

એમ કહી વિનોદિનીએ માધીના આગળ તે બોક્સ ખોલીને રાખી દીધી, એ સમયે માધીની ધચ્છા થઇ કે. તે બોક્સ સમેત સર્વે લઇ લગી. પરંતું. લે કેવી રીતે ? ન્હાની બહેને એક બોક્સ ધરેણુ આપ્યું છે. એ તો કોઇ વિશ્વાસ કરેજ નહિ. હવે જેટલુ થોડુ થણુ લેવાય, એટલુજ લેવુ ઉચિત છે. એમ વિચાર કરી માધીએ એ છુટા છુટા અલંકારોમાંથી કેટલાક લઇ લીધા. અને એ વારે વારે વિનોદિનીના મોં તરફ જોવા લાગી;—વિચાર કર્યો, જરૂર એ વિરક્ત થઈ ગઇ છે. વિનોદિની બોલી;—વધારે લઈ લ્યોને ?

માધીએ કહ્યું;—નહિ નહિ, બહેની હું ગરીબ માણસ, હું વધારે લઇને શું કરું ? એ સમયે માધીના હાથમાં દોઢ હજારનાં ધરેણું આવ્યાં હતાં કિન્તું હજુ સુધી લોભ પ્રબળ હતો; પણ લેવું અસંભવ હતું લાંબો શ્વાસ લઇને બોલી;—

નહિ ? હવે નહિ. મ્હારી કોઇ ઉમ્મરમાં મેં આટલાં ધરેણું જોયાં ન હોતાં.

માધીએ હાથ રોક્યો બોક્સ તરફ એકવાર લાલચ કરી દ્રષ્ટિથી જોયું; વળી એક પગલુ પાછળ ફરી. ફેર બયથી મ્હારે તરફ નજર દોડાવી. તે ખંડી બોલી;—ફમણા આવુ છું બહેન ? વિષને સાવધાનીથી રાખજો; ખૂબ સાવધાન રહેજો.

વિનોદિનીએ કહ્યું;—“ એમાં શું કહેવાનુ હતું ખૂબ ચત્નથી હું તે રાખીશ ”

માધી ચાલી ગઇ,—તે જાણતી હતી કે તે ઝેર શા કામમાં આવશે ? તે શોચકરતી કરતી. સવારમાં વહેલી વિનોદિનીને ઘેર પહોંચી હતી, એમાં એનો જન્મ થયો.

જ્યાં સુધી તે દેખાતી રહી ત્યાં સુધી વિનોદિની લેની તરફ જોતી રહી;—તે નજરથી દુર થઈ ગઈ એટલે વિનોદિની બોલી;—
“ માધીએ જે ઉપકાર કર્યો છે. તે ધરેણીથી લેનો બદલો વળી શકતો નથી. ”

એ સમયે વિનોદિનીએ બોકસ બોલી, તે વિષ પાત્રને બહાર કહાડયું; પૃથ્વિપર ઘૂટણીએ પડી બેસી રહી અને હાથમાં વિષ પાત્ર લઈ ઉપકારની—લાગણીથી જોતાં બોલી;—

“ હે જગદિશ્વ ? હું આ હૃદય પ્રદિપ આપને આપ બુઝાવું છું. એમાં કોઈ ખીજને દોશ નથી; દયામય, લ્હમરી દયાની સિમા નથી. ત્હમે મનુષ્ય જીવનને જે પ્રકારે અનંત યાતનાઓમાં ડૂબાતી રહ્યા છો. એ પ્રકારે ઇચ્છા થતાં તેનો અંત કરવાનો ઉપાય પણ માણસના હાથમાં મૂકી દીધો છે, ત્યારે કેમ નહિ, માનવયંત્રણાની સમયે આમહોષધનું સેવન કરી શકું ? ”

યોગેન્દ્ર ? દુઃખીનીના હૃદય રત્ન ત્હમે શો વિચાર કરી રાખ્યો છે. કે હું ત્હમારા વગર પણ જીવી શકું ? ચંદ્ર સૂર્ય ન રહે, પૃથ્વિ કક્ષમૃદ્ધ થઈ જાય, મહા સમુદ્ર આવીને જન સ્થાનનો અધિકાર કરીલે, તથાપિએ પ્રાણ ધારો કે બચી જાય, કિંતુ ત્હમને જેમા વગર આ વિનોદિની કેમ બચી શકશે ? શાના માટે શું કરું ? —

એ પછી એકુંદ—કુસુમાંગિ, નવિના બાળાએ અમૃતની માફક ધણાજ ઉત્સાહથી, તે પ્યાલાનું વિષપાન કરી લીધું;—એ વિષથી રહ્યા પછી વિચાર કર્યો; કે કેટલું વિષ ખાવાથી માણસ મૃત પ્રાય થઈ શકે છે ? એ તો હું જાણતી નથી. ફેર ગળામાં કપડું રાખી; હાથ જોડી કહેવા લાગી;

કૃપામય જગદિશ્વ, એમ કરો કે જેનાથી અભાગિણીના ઉદરમાં જતાંજ આ વિષનું વિષત્વ દૂર ન થઈ શકે. મને ત્હમારા શરણમાં લ્યો.

યોગેન્દ્ર—યોગેન્દ્ર—યોગેન્દ્ર—

પ્રકરણ ૧૯-૨૮

યજ્ઞાનુ પરિણામ.

સમયે હરગોવિંદ બાપૂ અને યોગેન્દ્ર નાથ ખડકીની બહારથી ઘરની અંદર જઈ રહ્યા છે; તે સમયે. તે રસ્તામાં માધી બહાર આવી હતી. આ પૃથ્વિમાં પાપનો ભાર વધારવાને માટે માધી જેવા જીવોનો જન્મ થાય છે. યદ્યપિ સર્વ પાપ કરવું એ એની

અભ્યસ્ત વિધાઓ હતી. તથાપિ આ સમયે તે જે કામ કરે છે તે પાપની પરાકાષ્ટા છે. હજુ પણ પાપને પાપથીજ ત્હેનું હૃદય પાપાણુ-વત્ થઈ ગયું છે. તોપણ જે વ્યક્તિ ખીજનાં સુખ અને ઇષ્ટસિદ્ધિ-ઓને માટે બાણી બુઝી કોઈ ખીજના હાથમાં ઝેર આપે છે. એ શુ પાપ કરી શક્તિ નથી માધીઆ સમયે વિનોદિનીના નિમિત્ત વિષ લાવી. ને તેને આપ્યું. અને તેના આપેલા અલંકારોને સાવધાનીથી. છુપાવી લઈ જાય છે. એ કારણથી ત્હેનું મન કંઈ કંઈ આ સંજ્ઞિત થઈ ગયું છે, તેની ચાલ એ કારણથી ડગમગી છે. બદન ત્હેનું વિ-ભર્ષ છે. દ્રષ્ટિ ત્હેની સંકુચીત છે, સર્વાંગનો ભાવ એ કારણથી ભ્રષ્ટ્ર બિત છે. ત્હેને જોઈને યોગેન્દ્રનો ક્રોધ. નવો થઈ ગયો. તે તેની પાસે જઈને બોલ્યો:-

“ માધી ? ત્હારૂ મૃત્યુ નિકટ છે. ”

માધી ચમકી ઉઠી, કાંઈ ઉત્તર નહિ દીધો, યોગેન્દ્રે કહ્યું:-તું શું જાણે છે. તેં કેવો સર્વ નાશ કર્યો છે ? તું સર્વ જાણિની છે.

માધિએ વિચાર્યું—સર્વનાશ, અરે એતો સર્વ કંઈ જાણી
ગયો છે. સાહસ કરીને બોલી;—“ મેં શું ક્યું છે ? ”

યોગેન્દ્ર ધણેજ કુદ્ધ સ્વરથી બોલ્યો.

“ શું ક્યું છે ? અરે જુઠ્ઠી ? સર્વનાશિની તેં શું ક્યું છે ?
તે હવે બતાવુ છું. તું જિ છે. એમ જાણીને પણ હું ત્હને ક્ષમા
નહિ કરું. ”

માધી બચથી થરથરી ગઈ;—વિચાર કર્યો કે આ સર્વ કંઈ
જાણી ગયો છે. જ્યારે જાણી ગયો છે. ત્યારે તે સર્વ કંઈ કરી શ-
કશે. વાત દબાવવાની આશાથી બોલી;—મ્હારો શો દોશ છે ? હું
શું જાણું ?—

ત્યારે યોગેન્દ્ર બોલ્યો;—

“ ત્હારા જુઠ્ઠો આદી નથી, અંત નથી—તું શું કાંઈ પણ
નથી જાણતી ? વિનોદિની એ મ્હને જેજે પત્રો લખ્યા, તે સર્વે
મને કેમ નહિ પહોંચ્યા એ શું તું નથી જાણતી ? તું નહિ જાણતી
હોય તો હવે ત્હારાં હાડકે હાડકાં છૂટાં કરી સમજાવીશ, ત્યારે
તું સમજીશ;—

માધી પ્રાય રૂદ્ધ કંઠથી બોલી;—

મેં શું પોતાની ઈચ્છાથી ક્યું;—મ્હોટી ખંદેન ?—●

યોગેન્દ્ર હજુ પણ ક્રોધથી બોલ્યો ?—

“ વળી પણ જુદું—જુદું જુદું ? ત્હારી મોટી ખંદેનમાં એ-
ટલી દુષ્ટ બુદ્ધિ નથી. હું ત્હારો સર્વ નાશ કરીશ ત્યારે છોડીશ. ”

એ સમયે માધી રોઈ પડી, રોતાં રોતાં બોલી;—હું તો એમ
સમજતી હતી કે કોઈ બીજાનું કાંઈ નહિ થઈ શકે. હું ત્યાં ગઈ એ
કારણથીજ હું મારો જીવે છું. યોગેન્દ્રે કહ્યું;—

ત્હારા જેવાં બચંકર માણસો આ પૃથ્વીમાં બીજાં કોઈ નથી. ત્હોં.

તેજ મડને પોતાના મોંઢેથી કહ્યું હતું. કે વિનોદિની હસે છે. અને માસ્ટર મહાપય તહેના પ્રાણ વલ્લભ છે. ત્યારા આ મોંઢાના સો સેક દુકડા કરી દઈશ. અને ત્યારી દેહ ફૂતરાઓની પાસે ચુંથાવીશ.

એ સમયે હરગોવિંદ બાબુએ કહ્યું; “ માધી; ત્યારા માટે જન્મતમાં એવી કોઈ સજ્જ નથી કે ત્યારા માટે બસ હોય. ”

ત્યારે માધીએ જોયું કે તહેનો સર્વનાશ; ઉપ સ્થિત થઈ રહ્યો છે. એ લોક સર્વ વાત જાણી સાંભળી ચૂક્યા છે; એવો કોઈ ઉપાય આ સમયે માધીની નજરમાં નહિ આવ્યો; કે તેનો જુટકારો થાય, તહેની હિતહિત બુદ્ધિ લોપ થઈ ગઈ અને બોલી;

“ સર્વ ઠીક છે. પણ એ સર્વ મોંઢાંટી બેનને માટે થયું; તમે તમે લોક મને ક્ષમા કરો, મ્હારો કોઈ દોશ નથી. મોટી બહેન જન્મ્યાબાબુને માટે. આતુર થઈ ગઈ છે. તહેમાં હું શું કરું ? ”

એમ કહી રાત્રી રાત્રી માધી, માસ્ટર મહાપયના ચરણોમાં પડી ગઈ કપડાંની અંદર જે સર્વે ધરેણાં હતાં. તહેનું ધ્યાન માધીના મનથી જતું રહ્યું. ધરેણાં બહાર સરી પડ્યાં; યોગેન્દ્રે જોતાંજ આજખી લીધાં કે એ વિનોદિનીનાં છેક ગભરાતાં પૂછ્યું;—આ શું છે માધી! આ હવે કોના સર્વ નાશનું કળ છે ?

ત્યારે માધીએ જાણ્યું; કે મ્હારી કિસ્મત એકવાર તો કુટી ગયલીજ છે; ધરેણાં મ્હારા હાથ કેવી રીતે લાગ્યાં ? તેનું અનુસંધાન કરવાથી જાણી જશે કે ન્હાની બહેને આપેલાં છે. ન્હાની બહેને કેમ આપ્યાં ? તેનો પત્તો લગાડતાં પણ તે જાણી જશે કે મેં તેને વિષ લાવી આપ્યું છે.

ત્યારે તે માસ્ટર મહાપયના પગ છોડી ઉઠી અને બોલી;—

“ મ્હારા પાપની સીમાનથી; મ્હારી કિસ્મતમાં આગ લાગી છે, ત્હમ્હારી જેમ ખુશી હોય તેમ કરો;—”

એ સમયે ઘરની અંદર તુમુલ કુંદન ધ્વનિ જણાયો, ગરબડ સાંજળી હરગોવિંદ જાગૂ અને યોગેન્દ્રનાથ. ઘરની અંદર ગયા; માધી અલંકાર ત્યાં ફેંકી દઇને ચાલી ગઈ. એ દિવસે સંધ્યા સમયે પાડોશીઓએ જોયું તો માધીની લાસ રાયમહાપયોના તળાવમાં કિતરી પડી છે.

પ્રકરણ ૧૯ મું.

અપૂર્વ મિલન.

સ્ટર મહાપય; અને યોગેન્દ્ર જાગૂએ ઘરની અંદર જઈને જોયું તો વિનોદિનીના મોટા નિષણ કુંદન ધ્વનિ ઉડી રહ્યો છે. મારસ્ટર મહાપયે ડરની સાથે કહ્યું;—“ કેવો સર્વનાશ ? ”

યોગેન્દ્રે કહ્યું;—માલૂમ થાય છે ને મ્હને દગોઈ હઈ વિનોદિની ભાગી જવા ધારે છે;—નિર્બોધ ?—તે ક્યાં જશે ?—

એ હોકોએ સંજા શુન્યની મારક વિનોદિનીના મકાનમાં પ્રવેશ કર્યો; જોયું તો ત્યાં સર્વનાશજ છે; વિનોદિની જમીન ઉપર સુઈ રહેલી છે. હૈને ચારે તરફથી ઘેરીને તેની માતા અને ગામની કેટલીક સ્ત્રીઓ આર્તનાદ કરી રહી છે; તેઓના અંદર આવતોજ તે કુંદન ધ્વનિસો ઘણો વધી ગયો; વિનોદિનીની માતા પછાડખાઈને જોયપર પડી ગઈ અને બોલી. “ યોગીન-ખામા ? મ્હરી વિનીએ મ્હર ખાધું છે. ”

ત્યારે યોગેન્દ્રની આંખોમાં જળ ત્રિંદુ પણ નહિ હતાં, તેની સૂતિ. ચૈતન્યહિન્ન મનુષ્યની માફક વિકળ હતી; ત્હેનાં નેત્ર કેન્દ્રવળ સ્થિર અને આચ્છાદ હતાં, યોગેન્દ્રનું નામ વિનોદિનીના કાનો સુધી

પહોંચ્યું. વિનોદિનીએ એકવાર ચરિ તરફ નજર ફેરવીને જોયું. એ સમયે કળથી ફેરવેલી પુતળાની માફક ધીરે ધીરે યોગેન્દ્રનાથ વિનોદિનીને અડકીને ખેડો. એ સમયે, વિનોદિનીના એ મુકલિત નેત્રોની સાથે યોગેન્દ્રનાથના એ સ્થિર નેત્રોનું મીલન થયું. ત્યારે વિનોદિની એ બંને હાથ પસારીને યોગેન્દ્રના બંને પગોને પકડયા. એ સમયે ત્હેનું મૃત્યુ પિડીત. બદન છતાં હાસ્યની જ્યોતિ દેખાઇ પડી.

માસ્ટર મહાપય, વિનોદિનીની માતાનો હાથ પકડીને તેને બહાર લાવ્યા; અને પુરનારિઓને બહાર આવવાનું કહ્યું; અને સર્વ કાંઈને શૌર બકાર કમી કરવાનું કહ્યું.

એ સમયે વિનોદિની એ કહ્યું;—મને ક્ષમા કરો.

યોગેન્દ્રનાથ બોલ્યો;—તું આમ કેમ ! આવી દુર્મતિ કેવી ?—શું મ્હને દગોઇ જવાને ય્હાય છે !

વિનોદિની આંખો મંદ કરીને બોલી;—છટ્—ત્હમે લોક ધણુ દગા બાજ છે. “ નહિ. ત્હારો યોગેન્દ્ર દગાબાજ નથી.”

યોગેન્દ્રે ત્હેને અતિ સંક્ષેપમાં સમસ્ત ઘટના સમજાવવા દીધી સંબળી વિનોદિનીની આંખોમાં આંસુ ગરવા લાગ્યાં;—

યોગેન્દ્ર બોલ્યો;—“ રૂવે છે કેમ ? ”

વિનોદિનીએ રોતાં રોતાં કહ્યું;—“ એક કલાક પહેલાં કાંઈ મને આ સર્વ વાતોથી વચિત કરત તો. હું મ્હારે આ પોતાનું રત્ન કદી છોડત નહિ. કિંન્તુ હવે આ સમયે તો બચવાનો કાંઈ ઉપાય નથી.

છોડીશ કેમ વિનોદ ?—“ હવે. જો ત્હારા બચવાનો ઉપાય નથી તો મ્હારે મરવાનો તો ઉપાય છેજ.”

એ સમયે વિનોદિનીએ સજળ નયનથી. યોગેન્દ્રના હસ્ત ધારણ કરીને કહ્યું;—છટ્ એ વાત મનમાં પણ ન લાવવી. ત્હમારા જીવતાં રહેવાથી આ સંસારને ધણુજ ઉપકાર થશે.

યોગેન્દ્ર બોલ્યો;—એમાં મહેને શું?—

ત્યારે વિનોદિની એ કહ્યું;—યોગેન્દ્ર હવે મહારા મરવાનો કાંઈ વિશ્વંય નથી. મહારો યોગીન તે મહારોજ છે. એમ જાણીને મહાર મરવું. પણ સુખ કર થઈ ગયું. ઠીક પણ હવે એવી વાત પહેલાં જાણતો. મરવાની કદી વાત મનમાં લાવત નહિ.—જગદિશ્વર.

સુંદરી ધણીવાર સુધી ચૂપ રહી, ફેર રોતાં રોતાં બોલી; મને વાત કહેવામાં ધણજ કષ્ટ થાય છે. પોતાના યોગેન્દ્રની સાથે વાત કરી શકતી નથી. કરી શકીશ નહિ? એ;—યોગેન્દ્ર?—

એ સમયે યોગેન્દ્રે. વિનોદિનીનું મસ્તક પોતાની સાથળ ઉપર રાખ્યું. અને હેના ઠંડા હોઠોની ચુમીલેતાં કહ્યું;—“હુખ એ શું છે. તેનો શેષ નથી સંસારની તરફ જોઈ શું તો એ પાપનો પુજો છે. ત્યાં પોતાનું પરાયું કાંઈ નથી. કેવળ સ્વાર્થિજ દુનિયા છે. આ વખતે જે રાજ્યમાં જઈશ ત્યાં હિંસા નથી, શત્રુતા નથી. ત્યારે પછી ભય કેવો?—

ત્યારે વિનોદિનીએ ઉપર આકાશ તરફ દ્રષ્ટિ કરીને કહ્યું;—“પરમેશ્વર? જેના માટે અમારો બંનેનો આ વિચ્છેદ થયો છે. હેને આનું પાપ લગાડશે નહિ.”

વિનોદિની ચૂપ થઈ ગઈ; તે યોગેન્દ્રના મુખ તરફ જોતી રહી હેની આંખોમાંથી આંસુ ગરતાં યોગેન્દ્રની જંઘા બીજા લાગી. યોગેન્દ્રની આંખોમાં હળુ પણ જળ નહિ હતું. એ વિનોદિની, તેની તેજ વિનોદિની તેની છાતી સરસી પડી રોઈ રહી છે. મૃત્યુએ આવીને તે નવિનાના જીવનને પ્રાય. ગૃહલુ ક્યું છે, યોગેન્દ્રનાથ સર્વ કંઈ સમજી શકે છે. કિંતુ રોતો નથી અને કાંઈ ક્રોધ પણ નથી. કિંતુ ત્યાં તેની મુર્તિ કેવી બયાનક થઈ રહી છે. તેની તરફ જોતાં ખાત્રી થાય છે. કે એ પ્રાણહીન દેહ બેઠેલી છે. હેનાં નેત્રો મુડદાની માફક સ્વેત અને નિષ્પ્રભ થઈ રહ્યાં છે. તેની દેહ શયની માફક

કઠીણ અને અવશ થઇ ગયા છે.

યોગેન્દ્રે જોયું; તેા વિનોદિનીની જીવન લીલાનું અવસાન થવામાં વિલંબ નથી વિનોદિનીને એકવાર વાત કરવાની ચેષ્ટા કરી કિન્તુ તે સારી રીતે હેના મોઢાથી વાત બહાર નિકળી નહિ એ સમયે હેણે પોતાનો શક્તિ શુન્ય હાથ ઉઠાવ્યો; તે હાથ યોગેન્દ્રના કંઠમાં લાગ્યો, એ સમયે યોગેન્દ્રના હાથથી વિનોદિનીનો હાથ લપટાઇને, તેની છાતીપર પડી રહ્યો; અને વિનોદિનીના મુખપર મૃત્યુનાં ચિન્હ પ્રગટ થવા લાગ્યા, ધીરે ધીરે મોઢામાંથી એક રક્ત વાત નિકળી તે વાત એ હતી — “યો—ગી—”

આ જગતમાં તે પતિગત પ્રાણા સાધિવ વિનોદિની ખીજ કંઈ વાત કહી શકી નહિ.

મૃતાની છાતીપર પડેલી વ્યક્તિએ એકવાર પોતાનું મસ્તક ઉઠાવ્યું—ને એક વાત કહેવાનો પ્રયત્ન કર્યો. કિન્તુ વાત ન નિકળી. જરાએક અપરિસ્ફુટ ધ્વનિ માત્ર સાંભળવામાં આવી

આ જગતમાં પછીએ નિષ્કલંક દેહમાં સંગા આવી નહિ.

કાંઈ વખત બાદ હરગોવિંદ બાપુએ મકાનમાં આવ્યા. શું બન્યું જોયું. એ બંને પ્રેમ મય પક્ષિઓ ઉડી ગયાં છે. તેઓની દેહ માત્ર પડી રહી છે. સંસારની પ્રયજ્ઞ વ્યાધિનાં માર્યાં તે બેસુ કુમાર કુસુમ વૃન્તચ્યુત થઈ ભૂમિ ઉપર ગરી પડ્યાં છે. હરગોવિંદ બાપુ એ બંને પ્રેમ વૃક્ષલિકાઓ તરફ જોતા ચુપચાપ રોવા લાગ્યા.

એ સમયે, વિકટ વેશા આજુલાયિત કુંતલા કમલિની કુંભાદીનીની માફક દોડતી ત્યાં આવી. કોઈ વખત પછી તે કલેશીનીએ સ્થિર દષ્ટિથી પોતાની કિર્તિ જોઈ તદનન્તર વિરટ હાસ્ય કરી તાળી વગાડતાં બોલી;—

“યોગેન્દ્ર ?—”

રાય ભોકોનો આ સોનાનો સંસારક્ષણ બરમાં રાખ્યું થઈ ગયેલું
શાન્તિ. — શાન્તિ. — શાન્તિ.

સમાપ્ત.

શેઠ નોકર ઉપર તકરુડાઈ ગયા.

૫૨

શેઠનો મગજ તપી ગયો છે; સુષુ ગયા પણ લેવું આવું અને નોકર ઉપર તકરુડાઈ ગયા. “અલ્યા રામા? હરામ આમ આવું?” એમ કહી શેઠે ખુબ મારી. રામો આઠ્યો શેઠને નમસ્તાપૂર્વક કહેતા લાગ્યો;—કલે સેટજો;—નિંદ માફી પચન હાલું? ત્યાં લટક મટક કરતાં શેઠાણી આવ્યા અને કહેવા લાગ્યા, તમે કોઈ રસુલ વાત વાંચો પછી શેઠ દમર ઉઠ્યા. અને કપાટમાંથી એક ચોપડી કાઢી; વાંચવા માંડી. જેમ શેઠ ચોપડી વાંચતા ગયા. તેમ તેમ પેલાં શેઠાણી ખખી-ખખી ને હી-હી-હી લસતાં જ્યાં અને તેને ગલી-પગી રાખી; રામાએ આવી શેઠાણીને પકડી રાખ્યાં-તોપણ લસવું જ રહ્યું નહિ. બ્યારે શેઠે ચોપડી વાંચવી ખંધ કરી ત્યારેજ શેઠ એક કળની માફક ચૂપ થઈ ગયા.

મંગાવો

મંગાવો

મંગાવો

એક રસુલ નવલકથા.

૭ ડૉક્ટર ઘનચક્રકર. ૭

કિમત ફક્ત ૦-૧૦-૦ દસ આના.

નિચેનાં બેમાંથી કોઈપણ સરનામે પત્ર લખો.

ગોર અંબાલાલ હગનલાલ ખડેરા

૬૦ ‘ગુજરાતી પંચ’ની આદિસ

ચાર રસ્તા—અમદાવાદ.

આનામાના સિરોઝોની બો

પોસ્ટ વડાગામ બુ. વડાગ

વાયા-તલોદ એ. પી. રે

